

Vliv právního prostředí na soukromé podnikání v Československu v 50. a 60. letech 20. století

*Pavel Dufek**

Československý stát si nedlouho po konci druhé světové války pro sebe vyhradil „velké“ podnikání. Po roce 1948, kdy se KSČ zcela zmocnila vedení státu, bylo velmi omezováno, ba téměř úplně potlačeno i „drobné“ soukromé podnikání. V době totalitní vlády KSČ jsme tak byli ochuzeni o kladné dopady a působení „velkého“ i „malého“ soukromého podnikání. Následující příspěvek se bude zabírat především právními normami, které se týkaly soukromého podnikání ve službách, v průmyslové výrobě, stavební výrobě, a maloobchodě v padesátých a šedesátých letech 20. století, v první řadě bude sledován jejich vliv na postupné potlačování oficiálně povoleného soukromého podnikání, posléze pak bude zkoumán vliv právních norem na oživení soukromých podnikatelských aktivit. Stranou bude ponecháno zkoumání vlivu právních norem na soukromé podnikání v zemědělství, lesnictví a příbuzných oborech. Protože se v uvedených dvou desetiletích poněkud proměňovaly postoje vedení KSČ i širší veřejnosti k soukromému podnikání ve výše uvedených nezemědělských oborech budou přiblíženy i ony, poněvadž se odrážely v podobě jednotlivých právních norem, které se týkaly soukromého podnikání.

Národní správy a znárodňování zestátněním v roce 1945

Ve vztahu k soukromému podnikání se uskutečnily v Československu už krátce po osvobození od nacismu v roce 1945 dalekosáhlé změny. V souladu s názory vedoucích představitelů politických stran, které vyvěraly z postojů většiny československé veřejnosti, rozhodla se vláda utvořená 4. dubna 1945 v Košicích zbavit Němce, Maďary a zrádce českého a slovenského národa práva nakládat se svým majetkem a uvalit na něj národní správy.² První všeobecně použitelný právní rámec pro uvalování národních správ stanovil dekret prezidenta republiky z 19. května 1945, jímž byla uvalena národní správa na majetkové hodnoty Němců, Maďarů, zrádců a kolaborantů a některých organizací a ústavů.³ Na Slovensku se zřizovaly národní správy v nezemědělských oborech podnikání nařízením Slovenské národní rady z 5. června 1945, které ovšem vycházelo z dekretu prezidenta z 19. května 1945.⁴ Konfiskace nepřátelského majetku se týkal také dekret prezidenta republiky číslo 108 z 25. října 1945, který byl po právní a formulační stránce propracovanější než dekret číslo 5 z 19. května

* PhDr. Pavel Dufek, Ph.D., Katedra hospodářských dějin Fakulty národohospodářské Vysoké školy ekonomické v Praze (e-mail dufek@vse.cz).

1 Článek obsahuje výsledky výzkumů v rámci výzkumného projektu Grantové agentury České republiky *Postupné potlačování soukromého podnikání v ČSR a v NDR v 50. letech 20. století a jeho důsledky pro výkonnost ekonomiky a životní úroveň obyvatelstva*, registrovaného u Grantové agentury ČR pod číslem 402/03/P069 a též výsledky výzkumného projektu Fakultní interní grantové agentury Fakulty národohospodářské VŠE *Analýza právního prostředí soukromého živnostenského podnikání v Československu v 50. a 60. letech 20. století*, na němž se pod mým vedením podílely také studentky FNH VŠE Jana Bukovská a Lucie Brůčková.

2 *Program první domácí vlády republiky* (1945). Praha, ministerstvo informací, 1945, článek XII, s. 23.

3 *Dekret č. 5/1945*, Sbírka zákonů a nařízení republiky Československé, Praha, 1945.

4 *Nariadení SNR č. 50/1945*, Sbíerka nariadení Slovenskej národnej rady 1944–1945. Bratislava, 1945, s. 67-70.

1945. Na základě znění tohoto dekretu se dalo především předpokládat, že majetkové podstaty zkonfiskovaného majetku budou předány za úplatu do vlastnictví právnických či fyzických osob. Národní správci se tudíž mohli nadít, že výhledově získají do vlastnictví podniky, které spravují.⁵ Vyjádřeno číselně bylo v českých zemích 5. října 1945 přes 40 tisíc živností pod národní správou, na Slovensku tou dobou bylo ustaveno přes 4 tisíce národních správ, z nichž více než 3 tisíce bylo v podnicích s méně než padesáti zaměstnanci a méně než 3 milióny korun ročního obrátu, tedy vlastně v drobných a malých podnicích.⁶

Na podzim 1945 se, rovněž v souladu s dobovými náladami, zásadně změnilo majetkoprávní postavení velkých podniků. Od poloviny října 1945 projednávala vláda dekrety o znárodnění dolů, některých průmyslových podniků, o znárodnění podniků průmyslu potravinářského, o znárodnění akciových bank a o znárodnění soukromých pojišťoven. Za jedinou formu znárodnění bylo přijato zestátnění, znárodněné podniky tedy neměly vlastnit ani družstva ani orgány místní samosprávy – národní výbory. Prezident Edvard Beneš vládou navržené dekrety podepsal 24. října a v platnost vstoupily 28. října 1945.⁷ Celkový přesný počet znárodněných podniků není jednoduché určit. V novějších publikacích se uvádí, že podle těchto dekretů bylo znárodněno zestátněním 2 119 podniků, jejichž podíl na průmyslové výrobě celého československého hospodářství činil přibližně až 75 %, a bylo v nich zaměstnáno kolem 61 % z celkového počtu pracujících v průmyslu. Z údajů ve starších pracích vyplývá, že k 1. dubnu 1946 bylo celkem znárodněno zestátněním 3 348 podniků, v nichž pracovalo 55,3 % z celkového počtu všech činných osob. Pravděpodobně jsou v uvedeném větším počtu zahrnuty i podniky, které byly znárodněny podle dekretu z 19. května 1945, ale které svou velikostí spadaly též pod dekrety z 28. října 1945.⁸

Soukromé podnikání v letech 1945–1948

Podniků, které nebyly znárodněny zestátněním či pod národní správou a nadále je provozovali jejich soukromí vlastníci, v mnoha odvětvích po říjnu 1945 zvolna ubývalo. V listopadu 1947 bylo průmyslových národních podniků 3 380 (2 867 v českých zemích a 513 na Slovensku) a pracovalo v nich 880 035 osob (61,33 % všech zaměstnanců), podniků vlastněných soukromíky bylo 9 955 (8 449 v českých zemích a 1 506 na Slovensku) a pracovalo v nich 311 378 osob (21,7 % všech zaměstnanců). V 4 437 konfiskovaných průmyslových podnicích pod národní správou pracovalo 186 197 osob, (12,97 % všech zaměstnanců) a 315 státních podniků zaměstnávalo 15 640 osob (1,08 % všech zaměstnanců).⁹

Podle dobových údajů byly od října 1945 plně znárodněny zestátněním v českých zemích podniky báňského průmyslu, banky, pojišťovny a téměř zcela podniky vyrábějící železo a elektřinu, nejvíce tomu bylo i na Slovensku. Podíl státního vlastnictví převažoval v českých zemích též v chemickém, sklářském, kožedělném a cukrovarnickém průmyslu. Z celkového počtu pracujících jich k 1. březnu 1946 pracovalo ve znárodněném průmyslu českých zemí 55,3 %, ale ve znárodněném průmyslu bylo vytvářeno jen 41,5 % z hodnoty odbytu.¹⁰

5 *Dekret č. 108/1945*, Sbirka zákonů a nařízení republiky Československé. Praha, 1945; Srv. Lhota, V. (1987): *Znárodnění v Československu 1945–1948*, Praha, Svoboda, 1987, s. 61–64.

6 Půlpán, K., (1993): *Nástin českých a československých hospodářských dějin*. Praha, Karolinum, 1993, s. 189; Lhota (1987, s. 63–64).

7 *Dekrety č. 100, č. 101, č. 102, č. 103/1945*, Sbirka zákonů a nařízení republiky Československé. Praha, 1945.

8 Kaplan, K. (1968): *Znárodnění a socialismus*. Praha, Práce, 1968, s. 59; Šaroch, S. (1996): *Názory na hospodářskou politiku v Československé straně sociálně demokratické v letech 1945–1948*. *Acta Oeconomica Pragensia*, 1996, roč. 4, č. 3, s. 46–47; Kaplan, K. (1991a): *Československo v letech 1945–1948*, Praha, SPN, 1991, s. 21–23.

9 *Statistická ročenka republiky Československé 1948*, (1948) Praha, Státní úřad statistický, 1948, s. 105 a 107–108.

10 *Hospodář*, 20. června 1946, s. 5.

Soukromé podnikání naproti tomu převažovalo v potravinářských oborech, na sklonku roku 1946 bylo ve znárodněných podnicích potravinářského průmyslu zaměstnáno z celkového počtu pracujících v tomto odvětví v českých zemích 26 900 osob (28%) a na Slovensku 3 300 osob (18,2%).¹¹ Zřejmě zde působila skutečnost, že mnohé podniky zabývající se výrobou potravin a příbuznými obory zaměstnávaly příliš málo pracujících, aby se na ně vztahovaly znárodnovací dekrety z října 1945. V soukromém vlastnictví ze stejných důvodů nadále zůstávalo rovněž dosti velkoobchodních podniků a s nimi úzce provázaných podniků vývozních, dovozních a také mnohé dopravní podniky.

Podnikání v maloobchodě, drobné výrobě, opravách a službách (živnosti a svobodná povolání)¹² se pak stalo vlastně sektorem, v němž bylo soukromé podnikání zastoupeno nejsilněji. V poválečném období živností, a to především řemeslných, celkem přibývalo.¹³ V celém Československu bylo v letech 1946 a 1947 napočítáno v součtu 409 815 soukromých živnostenských podniků, z nichž bylo 230 358 řemeslných a výrobních závodů a závodů poskytujících různé služby a 117 887 maloobchodních závodů.¹⁴

V českých zemích bylo k 31. prosinci 1946 177 119 řemeslných živností, v nichž bylo zaměstnáno 564 820 osob.¹⁵ Vzhledem k tomu, že dosti živnostníků mělo více než jedno živnostenské oprávnění, bylo ve skutečnosti řemeslných závodů o něco méně – 161 967.¹⁶ Z uvedeného počtu závodů patřilo 152 858 jednotlivým soukromníkům a 2 023 národním podnikům, zbytek připadal na ostatní vlastnické formy.¹⁷ K 1. březnu 1946 bylo v českých zemích přinejmenším 82 091 maloobchodních podniků, v nichž bylo zaměstnáno přinejmenším 184 476 osob.¹⁸ K těmto usedlým obchodníkům se sluší připočítat také k 31. prosinci 1946 provozovaných 887 pojízdných zábavních podniků s 2 469 činnými osobami a 7 039 ambulantních obchodů s 17 138 činnými osobami.¹⁹ Jednotlivci a soukromé společnosti provozovaly v českých zemích 27 509 pohostinských a lázeňských živností, přičemž z celkového počtu 32 850 těchto živností s přinejmenším 85 446 pracujícími jich 30 780 zaměstnávalo méně než 6 osob a jen 19 podniků více než 100 osob. Provozováno 9 187 majiteli bylo 9 645 dopravních živností, v nichž celkem pracovalo 38 891 osob, započítány nebyly přívozy.²⁰ Pro Slovensko uváděly statistiky k 31. prosinci 1947 živností 99 006. Bylo tam 35 796 maloobchodních živností, které náležely 31 221 majitelům. Pohostinských živností tam bylo 8 023 a jejich vlastníků 7 742, 1 948 dopravních živností tam provozovalo 1 894 majitelů a majitelů řemeslných živností bylo 52 103.

Přepočteno na počet obyvatel to znamená, že v českých krajích připadala 1 malá soukromá dílna přibližně na 50 obyvatel a na Slovensku na 66, 1 soukromý maloobchod připadal na Slovensku

-
- 11 Beinhauerová, A. – Sommer, K. (1993): *Mocenské pozice ve znárodněném průmyslu (1945–1948)*, In Jech, K.: *Stránkami soudobých dějin, Sborník k 65 narozeninám Karla Kaplana*. Praha, Ústav pro soudobé dějiny AV ČR, 1993, s. 61; *Statistická ročenka republiky Československé 1948 (1948)*. Praha, Státní úřad statistický, 1948, s. 102–103; Srv. *Hospodář*, 20. června 1946, s. 5.
 - 12 Pojem živnost je užíván nejednoznačně: V širším pojetí, které vychází z Živnostenského řádu z roku 1859, jsou živností všechny podnikatelské aktivity, v nichž se k výrobě přímo nevyužívá půda. V užším pojetí, jehož používání všeobecně převládá, se živnostmi rozumí drobné podniky poskytující služby obyvatelstvu a zaměstnávající nanejvýše kolem dvaceti osob. Pokud není přímo uvedeno jinak, používám v tomto příspěvku pojem živnost v jeho užším významu.
 - 13 *Statistická ročenka 1948*, (1948), s. 154–155.
 - 14 Kaplan, K. (1991b): *Československo 1948–1953*, Praha, SPN, 1991, s. 111.
 - 15 *Statistické informace*, (1948), řada XXII, č. 2, Praha, Státní úřad statistický, 1948, s. 3.
 - 16 *Statistické informace*, (1948) řada XXII, č. 27, Praha, Státní úřad statistický, 1948, s. 7
 - 17 *Statistické informace*, (1948) řada XXII, č. 19, Praha, Státní úřad statistický, 1948, s. 5.
 - 18 *Statistické informace*, (1948) řada XXII, č. 21, Praha, Státní úřad statistický, 1948, s. 1 a 42.
 - 19 *Statistické informace*, (1948) řada XXII, č. 22, Praha, Státní úřad statistický, 1948, s. 15; *Statistické informace*, (1948) řada XXII č. 25, Praha, Státní úřad statistický, 1948, s. 5.
 - 20 *Statistické informace*, (1948) řada XXII, č. 13, Praha, Státní úřad statistický, 1948, s. 2.

na přibližně 90 obyvatel a v českých krajích na 106 obyvatel. V naprosté většině (přibližně 90%) výrobních a jim podobných živností pracovalo do 5 osob. Majiteli živností bylo přes 271 tisíc lidí a spolu se svými rodinnými příslušníky čítali přibližně 1 milion obyvatel Československa.²¹

Všichni živnostníci byli povinně členy Svazu řemesel a Svazu obchodu, případně hospodářských živnostenských komor. Uvedená uskupení zastupovala zájmy soukromého podnikání vůči vládě a obyvatelstvu jako celku a měla mnohé samosprávné a regulativní pravomoci.²²

K soukromým podnikatelům působícím v naší ekonomice i po znárodnění v roce 1945 náleželi rovněž příslušníci svobodných povolání, kteří podnikali v různorodých oborech. Vzhledem k mnoha okolnostem spojeným s jejich činností je ovšem někdy nesnadné určit, zda se ještě vždy jednalo o skutečného soukromého podnikatele. Uvádí se, že ve svobodných povoláních působilo v roce 1946 v českých zemích 25,2 tisíc lidí a na Slovensku v roce 1947 17 tisíc lidí, z toho je možno usuzovat, že počet osob činných ve svobodných povoláních na počátku roku 1948 se pohyboval kolem 40 tisíc.²³ Předpokládám, že 2 571 advokátů a 404 veřejných notářů činných v ČSR v roce 1947²⁴ je možno považovat za soukromé podnikatele, protože právní postavení jejich úřadu vlastně znemožňovalo být v zaměstnaneckém poměru. Soukromě podnikala pravděpodobně většina z 1 910 stavebních, konstrukčních, vodních a zeměměřičských inženýrů v roce 1946 činných v českých zemích a 170 těchto inženýrů činných na Slovensku, které sdružovaly Inženýrské komory v Praze a v Bratislavě.²⁵ K příslušníkům svobodných povolání je ale pravděpodobně možné na základě údajů sčítání k 30. březnu 1946 řadit jen menšinu z 3 243 podnikatelů ve stavebnictví (1 630 stavitelů, 883 zednických a 721 tesařských mistrů), vzhledem k tomu že mnozí z nich byli majiteli stavebních firem, v nichž bylo celkem zaměstnáno přinejmenším 49 616 lidí.²⁶ K soukromým podnikatelům ovšem samozřejmě patřili. Naopak soudím, že v roce 1947 byla většina z 9 228 lékařů provozujících civilní praxi silně závislá na nemocenských pojišťovnách, a tudíž se jejich postavení velmi podobalo zaměstnaneckému poměru. Nesmí se navíc pouštět ze zřetele, že význačná část z nich vedla své soukromé praxe a zároveň působila ve státních či veřejných zdravotních zařízeních.²⁷ Většina z 1 235 veterinářů pracovala naopak pravděpodobně jako soukromníci.²⁸ Z hlediska celkového počtu soukromých podnikatelů tvořili příslušníci svobodných povolání zcela pominutelnou část. Pro soukromé podnikání jako celek ale rozhodně byli významnější, než vyjadřoval jejich prostý statistický součet, protože svými službami mnohdy umožňovali ostatním soukromým podnikům vůbec působit.

Soumrak soukromého podnikání

Už v průběhu roku 1947 se ukazovalo, že v budoucnu pravděpodobně bude soukromé podnikání dále omezováno. Zákon z 14. února 1947 o některých zásadách při rozdělování nepřátelského

21 Kaplan (1968, s. 86 a s. 132); Srv též Kopeček, M. (2001): *Likvidace soukromých živnostníků v Československu 1948–1950*, In Kárník, Z. – Měchýř, J., *K novověkým sociálním dějinám českých zemí IV*. Praha, Karolinum, 2001, s. 109; Kaplan, K. (1993a): *Vývoj sociální struktury Československa v letech 1945–1948*, In Kalinová, L. (vyd.), *K proměnám sociální struktury v Československu 1918–1968*. Praha, 1993, s. 12; Deyl, Z. (1967a): *Vývoj řemeslné výroby 1945–1948*. In *Některé problémy hospodářského vývoje Československa v letech 1945–1948*, (kolektiv autorů), Praha, SPN, 1967, s. 91.

22 Kopeček (2001, s. 109); Kaplan (1993a, s. 92).

23 Kalinová, L. (1996): *Sociální situace a sociální politika v Československu v letech 1945–1948*. In *Acta Oeconomica Pragensia*, 1996, roč. 4, č. 3, s. 91.

24 *Statistická ročenka 1948*, s. 340.

25 *Stavební noviny*, 18. června 1947, s. 169.

26 *Stavební noviny*, 2. října 1946, s. 106.

27 *Statistická ročenka 1948*, s. 326; Kaplan (1968, s. 92); Vondráček, V. (1977): *Lékař dále vzpomíná*. Praha, Avicenum, 1977, s. 290–291, 435.

28 *Statistická ročenka 1948*, s. 327.

majetku umožňoval přidělovat dosavadním národní správcům za úplatu do vlastnictví podniky, které spravovali, ale vládním nařízením z 17. června 1947 o přidělu drobných konfiskovaných živnostenských podniků bylo z přidělování vyňato velké množství soukromých podniků. Přidělit totiž nebylo lze podniky s více než dvaceti zaměstnanci a dále např. velkoobchody, obchodní domy, nakladatelství a větší ubytovací a hostinské podniky, jakož i větší dopravní podniky.²⁹ Objevila se zde zřejmě nerovnost v postavení soukromých podnikatelů, protože soukromé podniky podle tehdy platných zákonů mohly mít až 500 zaměstnanců. Soudím, že znění vládního nařízení ovlivnily především názory komunistů a považují jej za zřejmý příznak budoucího vývoje.³⁰ Stejně jako z řad KSČ na podzim 1947 vyšly program „dalšího znárodnění hospodářských celků zaměstnávajících více než 50 osob“ a kampaň proti „šmelině“ v obchodování s textilem, která mířila k znárodnění textilních velkoobchodů.³¹ Naprosté uchopení moci ve státě KSČ v únoru 1948 pak vskutku přivedlo radikální proměnu postavení soukromého podnikání.

Velmi rychle se zužoval prostor pro soukromé podnikání už začátkem jara 1948, tehdy se mnoho podniků v národní správě stalo majetkem organizací plně podřízených moci komunistické strany. Například podle vyhlášky osidlovacího úřadu ze 30. března 1948 bylo „do vlastnictví Revolučního odborového hnutí“, odevzdáno 50 budov, většinou ubytovacích zařízení (penzionů, hostinců apod.). Odůvodňovalo se toto opatření důležitými důvody „ve prospěch veřejných úkolů a pro hospodářskou výstavbu státu“. Z podniků ještě dnes všeobecně známých, o nichž tato vyhláška pojednávala, je možno uvést mj. Hotel Praha ve Hřensku, Hotel Zelený dům na Božím Daru, v Krkonoších Lidickou boudu, Liščí boudu, Špindlerovu boudu a Petrovu boudu.³² Domnívám se, že se jednalo o podniky sektoru služeb, z nichž mnohé by bylo lze označit za drobné podniky. Podobu a znění této vyhlášky určitě určovaly mnohem více ideologické náhledy, zaobalené ale do hávu čistě racionálních ekonomických úvah. Pravděpodobně její vydání souvisí s činností speciální trojčlenné skupiny pro potlačování soukromého podnikání, kterou vedení KSČ zřídilo už na sklonku roku 1947.³³ Postoje KSČ k soukromému podnikání v oblasti turistického ruchu byly očividně obecně nepříznivé, podle mínění hlavního deníku komunistické strany pozbývaly svého opodstatnění i cestovní kanceláře v soukromých rukou, „poněvadž jejich provozovatelé převážně využívali své hospodářské moci k osobnímu obohacení, bez zřetele na vyšší zájmy cestovního ruchu“.³⁴

V okamžik, kdy si bylo vedení komunistické strany jisto, že její nadvláda je už dostatečně zajištěna, odhodlalo se k dalšímu znárodnění, které zároveň mělo její moc dále upevnit. O tom, jaký bude celkový rozsah tzv. druhé etapy znárodnění se v březnu a dubnu 1948 ve vedení KSČ živě debatovalo, zvažovalo se z hlediska politických dopadů, zda bude vhodnější znárodnit podniky s dvaceti, třiceti či padesáti zaměstnanci. Nakonec byl právě z politických ohledů zvolen za základní hranice pro znárodnění soukromých podniků počet padesát zaměstnaných osob. Právní rámec tohoto znárodnění byl dán celkem deseti zákony, které byly přijaty 28. dubna a 5. května 1948, a dvěma na ně přímo navazujícími ministerskými vyhláškami z 3. června 1948, jimiž se upravovaly prezidentské dekrety o znárodnění z října 1945 číslo 100 a 101.³⁵ Znárodnění zestátněním se týkalo všech podniků, které měly kdykoliv v době od 1. ledna 1946 padesát nebo více zaměstnanců. V některých průmyslových oborech a oborech služeb šlo znárodnění ještě dále, byly v nich totiž znárodněny všechny podniky

29 *Zákon č. 31/1947, vládní nařízení č. 106/1947*, Sbirka zákonů a nařízení republiky Československé, Praha, 1947.

30 Srv. níže s. 164.

31 Jirásek, Z. (1993): *K likvidaci soukromého podnikání v Československu*, In: Jech, K., *Stránkami soudobých dějin. Sborník k 65 narozeninám Karla Kaplana*. Praha, Ústav pro soudobé dějiny AV ČR, 1993, s. 142 a 145.

32 *Vyhláška č. 521*, Úřední list republiky Československé, Praha, Ministerstvo vnitra v Praze, 1948.

33 Srv. Jirásek (1993, s. 146–148).

34 *Rudé právo*, 22. dubna 1948, II. vydání, s. 5.

35 *Zákony č. 114/1948, č. 115/1948, č. 118/1948, č. 120/1948, č. 121/1948, č. 123/1948, č. 124/1948*, a *Vyhláška č. 116 a č. 117/1948*, Sbirka zákonů republiky Československé, Praha, 1948.

bez ohledu na počet zaměstnanců. Postihlo to např. podniky těžby kamene a zemin pro průmyslové zpracování; podniky vyrábějící radiotechnická zařízení, lékařské přístroje a léčiva, technický porcelán, mýdlo, jedlé tuky a nápoje, dále mlýny na papriku, octárny, škrobárny, pivovary, sladovny, mlékárny, strojní chladírny a mrazírny. Pro soukromé podnikání nebyl už v uvedených oborech prostor.

V případě několika oborů bylo přímo stanoveno jaké strojní vybavení či objem výroby zakládá důvod pro znárodnění. Platilo to v případě strojních jatek, pekáren, těstáren, vločkáren a mlýnů, šterkoven, cihelen, skláren. Soukromé podnikání v závodech a provozech o určeném objemu výroby a vybavení už tudíž nebylo možné a navíc tak byl znemožněn technický rozvoj, resp. nárůst výroby přetrvávších soukromých podniků.

Velkoobchod mohl být provozován jen podniky, které získaly státní pověření. Obdobně spadaly zahraniční obchod a mezinárodní zasilatelství podle přijatých zákonů pod výlučný monopol státu, protože se jím mohly zabývat jen podniky, které určil nebo zřídil ministr zahraničního obchodu, přičemž současně stanovoval jejich formu a vymezoval rozsah a způsob jejich činnosti. Soukromé podnikání v těchto oborech bylo tím vlastně vyloučeno, protože ministerstvo zahraničního obchodu, stejně jako celou vládu, ovládala KSČ a získat tudíž od příslušného ministra povolení k soukromému podnikání bylo nemožné.

Provozovat cestovní kanceláře směly rovněž nadále jen národní podniky, existující cestovní kanceláře mohly být kdykoliv znárodněny. Soukromí podnikatelé tak byli z tohoto oboru podnikání, v němž měli dosud početně silné zastoupení, vypuzeni.

V případě tiskáren byly určující pro znárodnění podniku rovněž jeho technické vybavení a výrobní kapacita, které ovšem byly určeny tak, aby znárodnění bylo co nejširší. Zřizovat nové soukromé polygrafické podniky se zároveň znemožňovalo, neboť si stát vyhrazoval právo je zakládat. Soukromé tiskárny tudíž vlastně už nemohly působit.

Pro soukromé hotely, pohostinství a jim podobné podniky oprávněné ubytovávat cizince bylo rozhodující, zda se nacházely v místech označovaných za lázně. Pokud tomu tak bylo, týkalo se jich znárodnění bez ohledu na počet zaměstnanců. Mimo lázně byly znárodněny všechny větší hotely, hostince a výčepnické podniky, přičemž ministr vnitřního obchodu mohl stanovit výjimku z paragrafu určujícího znárodnění v závislosti na počtu padesáti v podniku zaměstnaných osob.

Znárodnění se vztahovalo též na vybrané šlechtitelské závody, v dotčeném zákoně bylo dokonce výčtem uvedeno, které podniky se znárodnují.

Za znárodněný majetek příslušela dosavadním vlastníkům náhrada, jejíž přiznání však bylo omezeno řadou podmínek a nebyla, jak se ukázalo v budoucnosti, nikdy vyplacena.³⁶ Zákony platily retroaktivně – s účinností od 1. ledna 1948, což ale bylo dáno spíše technicko-účetními hledisky, než-li snahou postihnout tvrdě původní vlastníky, ačkoliv právě tak mnohdy tato ustanovení působila a byla pocitována. Dosavadní vlastníci museli podle znění zákonů při znárodnění spolupracovat, a to jak řádným předáváním účetních dokladů, tak řádným vedením podniku až do jeho fyzického převzetí státem, což pro mnohé z nich pravděpodobně představovalo výraznou psychickou zátěž. Dodatek k tomuto jádru znárodnovacích zákonů tvoří dva zákony: z 19. července 1948 a z 22. prosince 1948, kterými byly znárodněny (zestátněny) léčebné a ošetrovací ústavy a železniční, silniční a říční dopravní podniky.³⁷ Na základě všech znárodnovacích byly převzaty státem do vlastnictví v podstatě všechny větší a důležitější podniky.

36 Plíva, S., (1991): *Soubor znárodnovacích předpisů vydaných v letech 1945–1951*. Ostrava, Montanex, 1991, s. 4–6.

37 *Zákony č. 185/1948 a č. 311/1948*, Sběrka zákonů republiky Československé.

V Úředním listě pak bylo během roku 1948 uveřejněno ke dvěma stovkám vyhlášek, jimiž se vyhlášovalo znárodnění jednotlivých podniků, a vyhlášky, jimiž se následně znárodněné podniky začleňovaly do větších národních podniků. Je vhodné některé z těchto vyhlášek přiblížit:

Vyhláškou ministra techniky z 27. července 1948 bylo znárodněno 127 stavebních podniků, mj.: „Josef Resl, stavitel, se sídlem v Jičíně; Architekt projektant F. Pajckr, stavitel, se sídlem v Turnově; Cyril Vlček, zednický mistr, se sídlem v Uherském Brodě; Ing. J. Mixa a Ing. J. Prell, úř. aut. civ. inženýři, se sídlem v Písku; Ing. Karel Pokorný úř. aut. civ. inženýr, se sídlem v Karlových Varech“.

Ministr vnitřního obchodu vyhláškou z 28. července znárodněnoval 89 hostinců, výčepnických podniků a ubytovacích zařízení a vyhláškou z 30. července 1948 zřizoval z části z nich a z podniků znárodněných dříve (celkem 119) národní podnik Československé hotely. Týkalo se to mj. podniků „Václav Fišer a syn (kavárna Slávia);...Kavárna Pelikán,...Na příkopě č. 7;...Karel Juliš, Václavské nám. čp. 782;...Grandhotel Šroubek,...Václavské nám. č. 37;... Vila Romana, Marie Šimečková, Luhačovice 440;...Hotel Pošta, dř. Post, Frant. Lázně, Národní tř. 12;...Grandhotel Radnice, Teplice-Šanov, Stalinovo nám. 9.“

Vyhláškou z 14. října 1948 ministr vnitřního obchodu znárodnil čtyři cestovní kanceláře (Čedok, Bureš Hynek, cestovní kancelář, Cestovní kancelář Zemského cizineckého svazu, Procházka a spol, východočeská cestovní kancelář), z nichž další vyhláškou ze stejného dne zřídil Čedok, národní podnik, a určil mu za činnost provozovat služby cestovních kancelářů.

Vyhláškou ministryně výživy z 18. října 1948 bylo znárodněno 87 potravinářských podniků různých oborů výroby, mj.: živnostenská pálenice Renata Nezhybová, Val. Klobouky; Record, továrna na konzervy a poživatiny, akciová společnost v Táboře; pivovar František Mareš, v Suchomastech; pivovar v Olivětíně, Broumov-Olivětín (majitel Řád Benediktýnů, Praha Břevnov); mlýn „Ladislav Kořan, Týniště nad Orlicí; těstárna Kellner a spol Rosice; pekárny – Pospíšilovo pekařství a cukrářství, Praha II. Krakovská ul. č. 19; Jaroslav Rybár, Žilina, Masarykova ulice; Viliam Petráško, parná pekárna Liptovský Svätý Mikuláš.³⁸

Administrativně bylo zvládnutí celého procesu znárodnění podniků, který probíhal nejintenzivněji ve druhé polovině roku 1948, velmi náročné. Komunistické vedení našeho státu se při jeho provádění pravděpodobně opíralo o podporu podstatné části ministerských úředníků, kteří se s ideami znárodnění z valné části také vnitřně ztotožňovali. Do jeho úspěšného průběhu se asi promítly rovněž přípravné práce příslušníků aparátu KSČ před únorem a v období na něj bezprostředně navazujícím.³⁹

Podoba a celkový duch znárodněvacích zákonů a na ně navazujících vyhlášek prozrazoval, že komunisté vidí ve znárodnění základ budoucího hospodářského uspořádání našeho státu. Na základě uvedených zákonů byly převzaty státem do vlastnictví (znárodněny) v podstatě všechny větší a důležitější podniky. Znamenalo to, že od přijetí uvedených zákonů zůstalo pro soukromé podnikání vyhrazeno vlastně jen drobné živnostenské podnikání v maloobchodě, řemeslné výrobě, opravách a službách.

38 *Vyhlášky č. 1667, č. 1837 a č. 1838, č. 2507, č. 2509/1948*, Úřední list republiky Československé, Praha, 1948.

39 Srv. Jirásek, (1993, s. 143–145).

Iluze o rozkvětu drobného soukromého podnikání

Mnozí provozovatelé menších podniků – živností a příslušníci svobodných povolání hleděli po únorových událostech zřejmě s obavami do budoucnosti. Doběh předchozích správních aktů a ohledy politické a možná i jistá nerozhodnost ze strany vedení KSČ, kam hospodářskou politiku přesně směřovat, ale v první polovině roku 1948 poněkud paradoxně (z hlediska budoucího vývoje) působily právě ve prospěch drobného (živnostenského) podnikání.

Mezi řadovými členy komunistické strany ani mezi vyššími funkcionáři v období bezprostředně po uchopení moci pravděpodobně nepřevládala názorová jednota v odpovědi na otázku, zda potlačovat soukromou živnostenskou činnost. Osobní příjmy podnikatelů v řemesle či maloobchodě, pokud zaměstnávali do pěti pracovníků, se při řádném dodržování dobových právních norem nijak výrazně nelišily od mezd kvalifikovaných dělníků. A v případě živnostníků zaměstnávající nanejvýš dvě osoby, či činných zcela samostatně, pak zřejmě nezřídka klesaly i pod ni.⁴⁰ Část z nich asi nejen, že volila KSČ, ale dokazatelně byla přímo jejími členy.⁴¹ Zároveň však pravděpodobně byli tito živnostníci hrdí na své postavení, jakkoliv třeba přivítali přijetí znárodnovacích zákonů v dubnu a květnu 1948, omezování svých živností by přijali velmi nelibě, což si politici působící na vyšších úrovních KSČ určitě uvědomovali.

V prvních měsících po uchopení moci komunističtí vládní představitelé i proto při každé vhodné příležitosti ujišťovali, že budou nadále podporovat živnostenské podnikání.⁴²

Projevem těchto postojů byl vedením KSČ už dříve připravený a Ústavodárným národním shromážděním 20. března 1948 přijatý zákon o živnostenské dani a novela zákona o dani výdělkové, které daňově zvýhodňovaly majitele drobných soukromých podniků, a nejvíce ty nejmenší z nich. Živnostenské dani podle tohoto zákona totiž podléhaly fyzické osoby, které svým jménem a na svůj účet provozovaly malou živnost. Malou živností se rozuměla živnost, v níž pracoval poplatník sám nebo nanejvýš s jedním zaměstnancem či s jedním učněm a základ daně nepřevyšoval určenou sumu. Nejprve se uvažovalo o výši 90 000 Kčs, uzákoněna ale posléze byla výše 120 000 Kčs.⁴³

Zdaňovacím obdobím pro odvod živnostenské daně byl kalendářní rok. Daňová povinnost začínala dnem, kdy bylo započato s provozováním živnosti, a končila v den, kdy bylo provozování živnosti trvale a úplně zastaveno. Základem daně byla hrubá mzda za 12 měsíců, na kterou by měl poplatník nárok podle mzdových předpisů při 48 hodinovém pracovním týdnu, kdyby byl ve své živnosti zaměstnán jako dělník nebo vedoucí prodejny, zvýšená o přírážku z nákladu na mzdy a na zboží. Přírážka na mzdy mohla činit nejvýše 20 % z nákladu na mzdy; v živnostech, kde převažovaly výkony, nejvýše 25 %. Přírážka na zboží mohla být nejvýše 7 % z nabývací ceny.⁴⁴ Změna zákona o všeobecné dani výdělkové z téhož dne poskytovala jejím dosavadním plátcům slevy od 25 % do 100 %, při výdělku do 240 000 Kčs.⁴⁵

Podle zákona o národním pojištění z 15. dubna 1948, který už byl připravován po několika předchozích letech, se vztahovalo nemocenské a důchodové pojištění na osoby samostatně výdělečně činné a, pokud jim v živnosti pomáhali, také na jejich rodinné příslušníky.⁴⁶

40 Kaplan (1968, s. 87).

41 *Rudé právo*, 16. března 1948, III. a IV. vydání, s. 1; Kaplan (1968, s. 111).

42 Kopeček (2001, s. 110–111).

43 *Rudé právo*, 4. března 1948, všechna vydání, s. 3; *Rudé právo*, 19. března 1948, VI. vydání, s. 5.

44 *Zákon č. 50/1948*, Sbirka zákonů republiky Československé.

45 *Zákon č. 48/1948*, Sbirka zákonů republiky Československé.

46 *Zákon č. 99/1948*, Sbirka zákonů republiky Československé.

Z podoby těchto tří zákonů je patrné, že si ani v komunistickém vedení nevěděli rady, jaké postoje zaujmout vůči podnikatelům, kteří se nijak podstatně nelišili svou životní úrovní a pracovní náplní a vytížením od dělnických zaměstnanců národních podniků. Zároveň ovšem přinejmenším z ustanovení zákona o živnostenské dani vysvítá, že komunistické vedení státu se snažilo rozdělit živnostníky, zda zcela vědomě je otázkou, „salámovou taktikou“ na větší a menší, což výhledově mohlo napomoci jejich potlačování.

Na pozadí uvedené „bezradnosti“ vedoucích komunistů jsou pochopitelná také další hospodářsko-správní opatření z jara 1948. Důvěru živnostníků v náklonnost nového režimu vůči nim tak zajistě upevnil úvěr ve výši 250 miliónů Kčs poskytnutý ministerstvem vnitřního obchodu na konci května 1948 majitelům a národním správcům živností obchodních a řemeslných pro nákup materiálu, výplatu mezd a platů nebo převodu podniku z válečné na mírovou výrobu.⁴⁷

Víru mnoha soukromých podnikatelů, že i vláda „obrozené“ národní fronty jim bude vycházet vstříc, rovněž zajistě upevnila pokračující příprava zrušení národních správ podniků a jejich převádění za úplatu do vlastnictví dosavadních národních správců. Právní rámec převodů přibližně 40 000 podniků, který se uskutečnil na jaře 1948, byl dán především zákonem z 14. února 1947 a vládním nařízením z 17. června 1947, doplňoval je též zákon z 25. března 1948. Za úplatu podle nich byly ale převedeny do vlastnictví jen podniky s méně než dvaceti zaměstnanci, přičemž se jejich vlastníky mohli stát jen národní správci, kteří se „osvědčili“.⁴⁸

Objevila se zde opět zřejmá nerovnost v postavení soukromých podnikatelů, protože soukromé podniky podle zákonů přijatých v dubnu a květnu mohly mít až padesát zaměstnanců. Nelze ovšem ztráčet ze zřetele, že hranice padesáti zaměstnanců byla v mnohých oborech podnikání tou dobou už čistě teoretická, neboť o znárodnění podniků rozhodovalo také jejich technické vybavení, čímž se uvedená hranice stala velmi prostupnou. Za omezování soukromého podnikání považují to, že bylo možné převést podnik do vlastnictví jen národnímu správci, který se „osvědčil“. Ačkoliv se totiž toto ustanovení jeví z hospodářského hlediska jako rozumné, a zajistě bylo i tak ve své době vnímáno, znemožnilo ve svém důsledku případné další hledání „dobrého“ soukromého vlastníka. Pokud totiž nebyl podnik předán národnímu správci, byl převeden do vlastnictví státu či státem vlastněné nebo státu plně podřízené organizace. Navíc o přidělení dotyčné živnosti spolurozhodovaly orgány místní samosprávy, jejichž stanoviska zřejmě mohla být ovlivněna ideologickými hledisky a osobními předsudky jejich představitelů, kteří mnohdy byly členy KSČ s výrazně levicovým přesvědčením.⁴⁹

Domnívám se, že uvedené převody podniků do rukou soukromníků se uskutečnily především s ohledem na postavení KSČ v pohraničí před blížícími se volbami 30. května 1948, ačkoliv vlastně šly patrně proti názorovým tendencím tehdy už v KSČ jednoznačně nabývajícím převahy. Komunisté totiž měli v pohraničí silné pozice, jak ukázaly volby v roce 1946, a rozhodně je nechťeli ohrozit... Hodnověrnost ujišťování komunistických představitelů, že se drobní živnostníci nemají čeho obávat, tak byla rovněž bezesporu posílena.

47 Deyl, Z. (1967b): *Poúnorové změny v řemeslech a socializace drobné výroby v letech 1. pětiletky*. In Deyl, Z. – Kalinová, L. – Reiman, M. – Svítal, Z. – Václavů, A. (1967): *K politickým a sociálně ekonomickým přeměnám v ČSR v letech 1948–1953*, Praha, VŠP ÚV KSČ, 1967, s. 146.

48 Zákon č. 31/1947 a vládní nařízení č. 106/1947, Sběrka zákonů a nařízení republiky Československé, Praha, 1947; *Zákon č. 63/1948*, Sběrka zákonů republiky Československé; Kaplan (1968, s. 86); Kopeček (2001, s. 111).

49 Srv. *Česká Kamenice*, (kolektiv autorů) (2002): Česká Lípa, studio REMA 93, 2002, s. 346–348.

Potlačování veškerého soukromého podnikání

Postupně se ale, snad pod dojmem zásobovacích potíží, které se objevily v létě 1948, proměňoval přístup komunistického vedení vůči živnostníkům. Převahy v KSČ nabývaly síly, které právě horšící se zásobovací situace využívaly ke kampani proti soukromému podnikání, byť to bylo podnikání v malém a místním měřítku. Potlačení živností začalo být během léta 1948 v našich sdělovacích prostředcích představováno, jako jednoduchý a samospasitelný prostředek pro řešení všech hospodářských potíží, a to navíc během krátké doby.⁵⁰

Není ovšem dosud možné s naprostou jistotou rozsoudit, zda předsednictvo KSČ vyšlo spíše vstříc požadavkům vycházejícím ze středních a nižších stranických složek nebo tlak ze zdola spíše vyprovokovalo. Pravděpodobně procházela dělicí linie vztahu vůči drobnému podnikání všemi úrovněmi komunistické strany, na základě osobních postojů a životních zkušeností jednotlivých členů.

Obtížné je určit, nakolik se zde projevovala ať už vědomá či nevědomá domácí snaha zcela následovat vzorovou – sovětskou ekonomiku a nakolik přímý vliv (podněty a doporučení) sovětských hospodářských a politických představitelů. Na vyšších úrovních komunistické strany na sklonku léta 1948 už zřejmě převládali přesvědčení odpůrci jakéhokoliv soukromého podnikání, čehož příznakem je zdůrazňování výhod živnostenského družstevnictví oproti čistě soukromému podnikání jednotlivců. Příznačné z mnoha hledisek je, že přitvrzování postoje vůči živnostníkům nastalo po přijetí rezoluce Informbyra v létě 1948, od něhož byla nastoupena politika „zostřování třídního boje“.⁵¹

Od počátku podzimu 1948 napřelo vedení komunistické strany a státu své úsilí k potlačování živnostenského podnikání. Na zasedání ÚV KSČ 17.–18. listopadu 1948 se ukázalo, že KSČ se zaměřila na další potlačování soukromého podnikání, v rámci tzv. přechodu k „vyšším podnikatelským formám“. Položilo se tehdy rovnítko mezi slova vykořisťovatelský a kapitalistický a za vykořisťovatele byli označeni všichni podnikatelé zaměstnávající kromě sebe ještě další osobu. Potlačování kapitalistického podnikání v řemesle se mělo dít po linii daňové, linii cenové a linii zásobovací.⁵² Bylo tedy jasné, že mnoho drobných soukromých podniků ať už je vedli živnostníci, či příslušníci svobodných povolání v brzké době zanikne a vskutku se tak stalo.⁵³...

Nejvíce byl – už v od léta 1948 – vystaven šikanování maloobchod, zřejmě proto, že byl nejvíce „na ráně“, poněvadž se v něm hospodářské potíže nového režimu projevovaly nejzřetelněji, a to vzestupem cen na černém trhu. Důležitým důvodem patrně bylo také to, že vést propagační kampaň proti „šmelinářům“ bylo jednoduché a dala se předpokládat její značná odezva.⁵⁴ K potlačení soukromého podnikání mohl být využíván zákon o táborech nucené práce z 25. října 1948, který se svým zněním snad až vysmíval svobodám zaručeným ústavou, jakkoliv byl motivován především snahou o upevnění moci KSČ ve státě.⁵⁵ K omezení soukromého podnikání bylo využíváno také nařízení o přidělování potravin, soukromí podnikatelé totiž byli podle vyhlášek ministerstva výživy a oproti

50 Kopeček (2001, s. 110–115).

51 Kaplan, K. (1993b): *Nekrvavá revoluce*. Praha, Mladá fronta, 1993, s. 182–183; Srv. Durman, K. (2004): *Popely ještě žhavé I*. Praha, Karolinum, 2004, s. 253–254, Výkoulal, J. – Tejchman, M. – Litera, B. (2000): *Východ. Vznik krize a rozpad sovětského bloku*. Praha, Libri, 2000, s. 159, 292.

52 Deyl (1967b, s. 158).

53 Kaplan (1991b, s. 15, 73, 113); Kaplan, (1993b, s. 183); Deyl, Z. (1993): *Likvidace drobného soukromého podnikání v Československu*. In Kalinová, L. (ed.) *K proměnám sociální struktury v Československu 1918–1968*, Praha, Ústav sociálně-politických věd při Fakultě sociálních věd Univerzity Karlovy v Praze, 1993, s. 167.

54 Kopeček (2001, s. 120–126). Kopeček analyzoval ve své stati na základě tisku a archivních dokumentů ÚV KSČ velmi dobře právě pozadí a důvody potlačování živnostenského podnikání na počátku 50. let 20. století.

55 *Zákon č. 247/1948*, Sbírka zákonů republiky Československé; Kaplan (1993b, s. 198–200).

zaměstnancům znevýhodňování.⁵⁶ Posloužilo mu také vládní nařízení z 28. prosince 1948 o přechodu a zániku působnosti obchodních a živnostenských komor.⁵⁷ Naproti tomu nepovažují vládní nařízení z 14. prosince 1948 o dočasných omezeních v živnostenském a jiném výdělečném podnikání za příliš svazující soukromé podnikání vzhledem k tomu, že jen prodlužovalo platnost ustanovení z 13. ledna 1943 a živnostníci tudíž už byli na jeho působení uvyklí. Potíže soukromému podnikání jako celku a v podstatě i značné omezení soukromého podnikání v jednom oboru způsoboval zákon o advokacii z 22. prosince 1948 a na něj navazující nařízení ministra spravedlnosti z 21. února 1949, jež ale platilo zpětně od 1. ledna 1949. Vykonávat advokacii mohl jen občan „oddaný lidově demokratickému zřízení“, ale advokáti byli především povinni „napomáhat státním orgánům při provádění zákonů.“ Zastávám názor, že se tak mimo jiné také velmi omezovala možnost vynutit si soudně, aby lidově demokratický československý stát dodržoval zákony, které se týkaly podnikání a které, ač třeba pocházely z dob habsburské monarchie, stále ještě platily. Advokáti své příjmy z advokacie odváděli krajskému sdružení, které z nich rozdělovalo advokátům odměny, přihlížejíc „k pracím jimi vykonaným“.⁵⁸ Soudím, že i toto ustanovení výrazně omezovalo soukromé podnikání, byť „jen“ v advokacii.

Od 1. ledna 1949, resp. od prvního lednového týdne, bylo vyhláškou ministerstva vnitřního obchodu z 31. prosince 1948 obyvatelstvu umožněno vedle nakupování zboží v rámci přidělového (lístkového) systému nakupovat textilní zboží a obuv i mimo přidělový systém na tzv. volném trhu, kde byly však mnohonásobně vyšší ceny.⁵⁹ Obyvatelé, kteří měli díky svému pracovnímu úsilí peníze na nákup většího množství zboží, než bylo dodáváno v rámci přidělového systému, tuto změnu zajisté uvítali. Snižovala se tak lákavost černého trhu a tím jeho význam, odbourávala se tak také přebytečná poptávka po textilu a obuvi, což by bylo možno chápat jako krok správným směrem – k plné liberalizaci vnitřního obchodu.⁶⁰ Ač primárně působilo toto opatření v oblasti maloobchodu, svými dopady mnohostranně proměňovalo celou československou ekonomiku.

Důležitým cílem tohoto opatření, v němž se bezesporu odrazila předchozí propagační kampaň, totiž podle mého názoru bylo přimět živnostníky a jiné zbylé soukromé podnikatele, aby zanechali svého podnikání a též „stáhnout“ od majitelů znárodněných podniků jejich peníze uložené na účtech či doma. Opatření také patrně vycházelo vstříc některým radikálním náladám dělnické veřejnosti. Podle této vyhlášky totiž směli získat odběrní listy na odběr textilu a obuvi jen vyjmenované skupiny obyvatel, mezi nimiž nebyli uvedeni bývalí „velkopodnikatelé“, živnostníci s jejich rodinnými příslušníky a zemědělci obdělávající více než 15 ha. Při průměrném výdělku kolem 5 000 Kč se ovšem nakupování uvedeného spotřebního zboží na volném trhu stalo pro ně a jejich rodinné příslušníky velmi obtížným, ba nemožným.⁶¹ Ve skutečnosti neměli nárok na odběrní listy ani mnozí zemědělci, kteří obdělávali se svými rodinnými příslušníky méně než 15 ha, protože poskytnutí odběrních listů bylo vázáno na splnění přísně stanovených podmínek odvodů jejich výpěstků, jimž asi mnohdy nedostáli. Úhrnem postihlo naprosté zrušení nároků na přiděly poukázek na odběr textilu a obuvi přibližně desetinu československých obyvatel. Ale vzhledem k tomu, jak už bylo uvedeno, že ztráceli podle této vyhlášky nárok na přidělování textilu a obuvi také zemědělci, kteří hospodařili na méně než 15 ha a nesplnili beze zbytku přísně stanovené podmínky odvodů svých výpěstků, je možno sou-

56 Srv. např. *Vyhláška č. 3227/1948*, Úřední list republiky Československé.

57 *Vládní nařízení č. 306/1948*, Sbirka zákonů republiky Československé.

58 Zákon č. 322/1948, Sbirka zákonů republiky Československé, *nařízení ministra spravedlnosti č. 74/1949*, Sbirka zákonů republiky Československé.

59 *Vyhláška č. 3517/1948*, Úřední list republiky Československé, Praha, 1948.

60 Rozsypal, K. (1998): *Vývoj plánovitého řízení v netržních podmínkách (první část: úvod a období 1945–1952)*, In Acta Oeconomica Pragensia, 1998, roč. 6, č. 5, s. 228–229.

61 *Statistická ročenka republiky Československé 1957*, Praha, Orbis, 1957, s. 206–207 a s. 228; *Hospodářský a společenský vývoj Československa*, Praha, Státní úřad statistický, 1968, s. 147.

dit, že postižených bylo podstatně více, pravděpodobně přibližně pětina československé populace.⁶² Soudím, že uvedené opatření je možno spolu se souběžně působícím znevýhodněním soukromých podnikatelů při odběru potravin, hodnotit jako nejvýznamnější opatření zaměřené na potlačení až zničení, soukromého podnikání. K naplnění záměru vedení KSČ potlačit soukromé podnikání totiž bezesporu vskutku značně přispěla.

O důsledcích zavedeného opatření při nákupu textilu a obuvi jednalo vedení KSČ 7. ledna 1949. Na základě zprávy Josefa Franka a Františka Krajčira doporučilo projednat příští zařazení obchodníků a drobných řemeslníků. V této souvislosti se uvažovalo „o zřízení družstev, zařazení řemeslníků do komunálních podniků a na venkově do místních jednotných družstev“. Vedení KSČ tehdy také rozhodlo rozvíjet síť státního maloobchodu a zdokonalovat jej, „aby se stal vzorem“. Rovněž bylo rozhodnuto: „Brát kurs na omezování soukromého maloobchodu.“ Vedení KSČ si zároveň uvědomovalo, že počínání radikálně naladěných členů nesmí překročit určitou mez a uložilo proto Václavu Noskovi „zarazit kontroly ozbrojených dělníků u rolníků“.⁶³

Z hlášení z jednotlivých krajů a okresů, které dostávalo předsednictvo KSČ, sice vysvítá, že obyvatelstvo celkem souhlasně vnímalo možnost kupovat na volném trhu a poměrně vydatně této možnosti využívalo. Projevilo v nich ale také, že ani všichni funkcionáři KSČ na nejnižších úrovních se neztotožňovali s postupem vůči drobným řemeslníkům a obchodníkům, pročež i někteří vysoce postavení funkcionáři si nebyli jisti, zda zvolná postup je správný: „Zkušenost z členských schůzí včerejšího dne [tzn. 5. 1. 1949 pozn. P. D.] ukazují, že velká většina členů strany nedostatečně chápe stanovisko strany vůči drobným řemeslníkům a obchodníkům, kteří nezaměstnávají žádnou pracovní sílu, zejména na vesnicích je tento problém velmi ožehavý a doporučuje [A. Novotný, sic! pozn. P. D.] proto, aby stanovisko strany bylo znovu přezkoušeno“. Obdobně vyznívala i zpráva ze Zlína, kde podle hlášení sice dělníci schvalovali „stanovisko k rolníkům v zásobovací politice“, ale „na aktivitu funkcionářů v zemědělských okresech se ozývaly pochybnosti ve věci rozhodnutí vůči drobným řemeslníkům a živnostníkům“. Na schůzi komunistů berounského okresu 5. ledna 1949, byla rovněž zpochybňována vhodnost stanovené hranice obdělávaných 15 ha a někteří funkcionáři místních organizací osobně odmítali nová opatření prosazovat. V olomouckém kraji „bylo třeba zlomit názor“ některých komunistů motivovaný „přílišnou naprosto třídně pochybnou spravedlnost[í], zvláště pro drobné živnostníky, kteří nezaměstnávají žádných pracovních sil“. Spokojenost vedení KSČ jistě vyvolaly zprávy, že živnostníci „chtějí do komunálních podniků“.⁶⁴

Je zřejmé, že živnostníci přijímali přijatá opatření dosti trpně, ale jsouce podnikateli, zvažovali zanechání podnikání. Některé komunisty ve venkovských oblastech však tato perspektiva z mnoha důvodů znepokojovala. Vedení komunistické strany však bylo prozatím odhodláno vytrvat a pokračovat v nastoupeném kurzu proti soukromému podnikání, rychlost, kterou ubývalo soukromých živností, je na počátku jara 1949 přiměla pozměnit dosavadní postoje. V průběhu dubna tak byla přijata opatření zmírňující jednak celkově dosavadní ostrý postup a jednak se zaměřující především na potlačení soukromého podnikání v maloobchodě.⁶⁵ Výsledkem byl rychlý pokles počtu soukromých maloobchodů: V českých zemích bylo v roce 1946 přinejmenším 89 130 soukromých maloobchodních podniků, na počátku roku 1949 evidoval Svaz živnostenstva v celém Československu 110 000 maloobchodních jednotek, na jeho sklonku vykazoval už jen 45 000 jednotek a podle statistického

62 *Statistická ročenka 1948*, Praha, Státní úřad statistický, 1948, s. 28; Srv. *Rudé právo*, 6. ledna 1949, I. vydání, s. 4.

63 Národní archiv, KSČ – ÚV 1945–1989, fond 100/02 (předsednictvo 1945–1954), sv. 8, arch. j. 155, *Zápis č. 2 ze schůze širšího předsednictva ÚV KSČ 7. ledna 1949*.

64 Národní archiv, KSČ – ÚV 1945–1989, fond 100/02 (předsednictvo 1945–1954), sv. 8, arch. j. 155, *hlášení z okresů a krajů na počátku ledna 1949*.

65 Kopeček (2001, s. 122–124).

sčítání jich bylo už jen 37 284.⁶⁶ Místní orgány KSČ a státní moci, které bývaly mnohdy personálně propojené, ba totožné, zřejmě vykonávaly velký tlak na zničení soukromého maloobchodu. Přežívali pravděpodobně jen ti nejvytrvalejší soukromí prodejci, a to mnohdy zřejmě jen díky specifickým místním podmínkám. Přílišná horlivost funkcionářů místních národních výborů a komunistické strany tudíž často přiměla rovněž majitele soukromých řemeslných živností, aby oficiálně rovněž zanechali svého podnikání. Velké rozdíly mezi jednotlivými oblastmi v přístupu k soukromému podnikání nebyly ovšem vedení KSČ po chuti, jak je zřejmé z odmítavého hodnocení počínání funkcionářů Prahy VII, kteří soukromým řemeslníkům přímo nařizovali, do kdy se mají začlenit do komunálních podniků.⁶⁷ K 30. červnu 1949 bylo v Československu podle podkladů předložených vedení KSČ 123 112 soukromých řemeslnických jednotek, v nichž pracovalo 331 995 lidí, což znamená, že tehdy působilo téměř o polovinu soukromých řemeslných živností méně, než před třemi roky.⁶⁸

Malé nadšení vedení KSČ kvůli rychlému poklesu počtu řemeslnických živností bylo dáno pravděpodobně tím, že vedle soukromého maloobchodu chtělo především potlačit přežívající soukromý průmysl a soukromou stavební výrobu, nikoli všechny soukromé řemeslnické závody. Úzce s tímto postojem vedení KSČ pravděpodobně souvisela skutečnost, že 1. ledna 1949 byla zahájena 1. pětiletka a kapacity stavební výroby se měly napřít na výstavbu nových závodů, přičemž bylo asi pro vedení KSČ nepřijatelné, aby se soukromé stavební podniky na výstavbě podílely a dokonce na ní vydělávaly. Navíc tak byla vlastně narušována tzv. generální linie budování socialismu, kterou stanovil IX. sjezd KSČ v květnu 1949, a jejímž těžištěm byly socialistická industrializace a výstavba socialismu na vesnici. Obdobně bylo asi jako nevhodné hodnoceno, aby se i soukromé průmyslové podniky podílely na plnění úkolů 1. pětiletky.⁶⁹ Jenomže ještě v září 1949 bylo v soukromém sektoru průmyslu čino 1 488 technických jednotek, zaměstnávajících 27 149 osob, a to v oborech lehkého kovoprůmyslu, chemie, průmyslu stavebních hmot a keramiky, sklářského průmyslu, dřevařského průmyslu, průmyslu papírenského, textilního a oděvního a dále v průmyslu kožedělném a gumárenském. Svým obratem a objemem výroby se tyto podniky výrazně lišily od řemeslných dílen, zároveň se ale na ně zřejmě nedařilo vztáhnout znárodnovací zákony z jara 1948.

Potlačování soukromých řemeslnických dílen při přetrvávajícím působení soukromých průmyslových podniků bylo oprávněně vedením KSČ pojímáno za nesystémové a politicky nevhodné.⁷⁰ Toto „nedopatření“ řešily zákony z 13. července 1950, podle jejichž ustanovení rozhodoval o znárodnění dolů některých průmyslových podniků ministr průmyslu a o znárodnění některých podniků potravinářského průmyslu ministr výživy. Zároveň se ustanovovalo, že zakládat nové průmyslové podniky v těchto oborech může jen stát.⁷¹

Na počátku března 1950 se projednával v Hospodářské radě, která byla poradním orgánem ústředního výboru a předsednictva ÚV KSČ, dosavadní postup potlačování soukromého podnikání. Komunističtí hospodářští odborníci se tehdy shodli, že „kolize mezi podniky vyšších výrobních forem namnoze umožňují soukromým podnikatelům získávat příznivější podmínky pro převzetí podni-

66 *Statistické informace*, řada XXII, č. 22, s. 15; *Statistické informace* č. 25, řada XXII, s. 5; *Statistická ročenka 1957*, s. 183; Srv. Deyl, Z., (1993, s. 169) a Kopeček (2001, s. 124), kteří udávají počet soukromých prodejen 45 000, do nichž započítávají ještě 17 500 prodej tabáku, které zůstávaly mimo socializační činnost. Přes poněkud odlišné údaje z různých zdrojů je ovšem tendence stejná – radikální pokles.

67 Deyl (1967, s. 164).

68 Národní archiv, KSČ – ÚV 1945–1989, fond 100/17 (Hospodářská rada), sv. 13, arch. j. 152. *Ministerstvo průmyslu (Gustav Kliment) Presidium hospodářské rady 7. března 1950*. Udávané údaje archivních materiálů chápou za odpovídající skutečnosti, jakkoliv si uvědomuji, že mohly být ovlivněny jak časovou tísní při jejich shromažďování, tak i různými snahami členů aparátu KSČ – zalíbit se výše, ukázat své schopnosti atd.

69 *První československý pětiletý plán*, Praha, Ministerstvo informací a osvěty, 1948, s. 44 a 85.

70 Národní archiv, KSČ – ÚV 1945–1989, fond 100/17, (Hospodářská rada), sv. 13, arch. j. 152., *Ministerstvo průmyslu (Gustav Kliment) Presidium hospodářské rady 7. března 1950*.

71 *Zákon 106/1950 a 108/1950*, Sbirka zákonů a republiky Československé.

ku nebo oddalovat jeho zapojení do vyšších výrobních forem“ a zároveň, že „k provedení úkolu nelze volit formu zákona s ohledem na ustanovení ústavy a politickou nevhodnost zákonných opatření“.⁷² Po několika týdnech debat o nevhodnějším postupu rozhodlo 17. dubna 1950 předsednictvo komunistické strany, jak si počínat při potlačování živností.⁷³ Následně byly stanoveny postupy pro orgány státní a místní správy. Směrnice byly v ústředním aparátu KSČ vytvářeny tak, aby se co nejdůsledněji uplatňovaly „zásady omezování a vytlačování kapitalistických prvků na straně jedné a zásady dobrovolnosti na straně druhé“. Ze zanechání svého soukromého podnikání neměli mít živnostníci žádný hmotný prospěch, zároveň se ale počítalo s tím, že drobní opraváři, zakázkoví výrobci, holiči apod. zůstanou nadále živnostníky „nejen z důvodů hospodářských ale namnoze i z důvodů sociálních“.⁷⁴

Vedení státu a vládnoucí strany se zřejmě poněkud obávalo dávat svým opatřením právní podobu zákona nebo vyhlášky. Důvodem mohly být snaha rychle (operativně) zavést dané normy do praxe, též možnost je případně snadno změnit a rovněž úmysl nevystavovat přijímané normy příliš očím veřejnosti, aby nebyla na první pohled patrná jejich neslučitelnost se stávajícími normami vyšší právní síly. Jasně také je, že na jaře 1950 nedoznal žádných změn úmysl vedení KSČ zničit soukromý maloobchod a opatření zaměřená proti němu tak zůstávala v platnosti. Na sklonku roku 1950 byla likvidace soukromého maloobchodu už z větší části hotova, na jeho konci totiž sektor soukromého maloobchodu čítal již jen 12 264 prodejen a socialistický sektor 91 105 prodejen.⁷⁵

V průběhu roku 1950 nadále rychle klesal počet soukromých řemeslných živností, přestože vedení KSČ chtělo, aby soukromé podnikání v řemesle zanikalo jen zvolna. Nemalý podíl na tom měla zřejmě skutečnost, že mnozí majitelé řemeslných živností už nevěřili ujišťování shora, že budou moci dále podnikat. Usuzují, že na jejich chování působily jednak ostrý postup státních orgánů proti maloobchodníkům, poněvadž se obávali, že bude vbrzku uplatněn i vůči nim, jednak v průběhu roku 1949 proběhlo znárodnění velkoobchodních podniků s potřebami pro řemeslníky, čímž se ve svém podnikání stávali vysoce závislími na rozhodnutí státních orgánů, a snad ještě ve větší míře na postojích jejich místních vykonavatelů. Nesmí se přitom zapomínat, že drobní soukromí řemeslníci byli vskutku podnikateli, kteří byli s to poměrně rychle zvažovat rizika a výnosy. Jestliže k tomu přičteme přetrvávající diskriminaci při odběru textilu, obuvi a potravin, není možné se tomuto vývoji už vůbec divit.

Domnívám se, že na jaře 1950 končila první fáze likvidace drobného soukromého podnikání, která se vyznačovala jistou živelností a na jejímž spuštění se rovnoměrně podílely domácí hospodářské potíže, politické zájmy a ze zahraničí přišedší podněty. Doporučení (pocházející většinou ze stranických a vládních kruhů SSSR) byly sice v domácích podmínkách vnímány jako závazné, ale v porovnání s budoucími direktivami ze stejných míst byly přeci jen formulovány mírněji.

Téměř naprosté vymýcení soukromého podnikání

Od podzimu 1950 je patrný ještě ostřejší postup proti živnostníkům, který je možno považovat za druhou fázi potlačování soukromého podnikání. Ačkoliv její kořeny sahají až do předjaří 1950, kdy se v ústředních orgánech KSČ projednával další postup proti soukromým podnikatelům, soudím,

72 Národní archiv, KSČ – ÚV 1945–1989, fond 100/17 (Hospodářská rada) sv. 13, arch. j. 152., *Ministerstvo průmyslu (Gustav Kliment) Presidium hospodářské rady 7. března 1950*.

73 Kaplan (1991b, s. 114); Deyl, (1967, s. 170).

74 Národní archiv, KSČ – ÚV 1945 – 1989, fond 100/17 (Hospodářská rada) sv. 13, arch. j. 152., *Delimitační zásady pro převod soukromých podniků do vyšších forem podnikání podle průmyslových odvětví a řemeslných oborů*, pravděpodobně 13. května 1950, (v originále podtrženo – pozn. P.D.).

75 *Statistická ročenka 1957*, s. 183.

že její prosazení a následné uskutečňování úzce souviselo s tvrdě vysloveným požadavkem RVHP (Sovětského svazu) v listopadu 1950 proměnit výrazněji, než se dosud stalo, strukturu československého hospodářství, především pak průmyslu. Požadovalo se upřednostňovat těžký a zbrojní průmyslu na úkor všech ostatních průmyslových oborů a samozřejmě také řemesel.⁷⁶

Také proto na sklonku roku 1950 a začátkem roku 1951 v orgánech politické moci a státní správy našeho státu převládlo nazírání velmi nepřátelské vůči soukromému podnikání v jakémkoliv podobě. Výrazem těchto názorů je vládní nařízení z 12. prosince 1950, kterým se nařizovalo příslušným národním výborům vzít na vědomí oznámení o nastoupení živnostenské nebo jiné samostatné výdělečné činnosti, udělit pro ni povolení (koncesi, licenci) nebo dovolit, aby její výkon byl přeložen do jiné obce, jen měly-li zato, že proti tomu není námitek z hospodářských důvodů nebo vůbec z důvodů obecného zájmu. Totéž platilo, šlo-li o zřízení vedlejšího závodu, prodejny, správárny nebo sběrný, o přeměnu pobočného závodu nebo skladu na hlavní závod, o přeložení podniku uvnitř obce, o propachtování živnosti, o rozšíření provozoven (sic!) nebo o schválení provozoven nových. Národní výbory mohly své rozhodnutí vázat dalšími podmínkami a dbát cílů a úkolů, které stanovil zákon o pětiletém plánu a předpisy vydané podle něho. Porovnávám-li tuto právní normu se zněním živnostenského řádu, který tehdy stále ještě platil, jeví se mi, že šla jako celek nejen proti jeho duchu ale přímo proti některým jeho ustanovením (§§ 38–45).⁷⁷ Zrušeno bylo toto nařízení až v roce 1990!

Ostře nepřátelské postoje vůči soukromému podnikání se projevíly také ve znění dvou zákonů z 13. července 1951, jimiž se měnila a doplňovala ustanovení zákona o znárodnění ve stavebnictví a předpisů o znárodnění obchodních podniků. V neprospěch soukromých podnikatelů se jimi výrazně pozměňovala ustanovení znárodnovacích zákonů z jara 1948. O znárodnění soukromých podniků totiž nadále rozhodoval jen ministr vnitřního obchodu, resp. ministr stavebního průmyslu a v podstatě tak padala hranice padesáti, resp. dvaceti zaměstnaných osob, navíc osoby potrestané pro trestný čin či přestupek, „jimiž projevily nepřátelský postoj k lidově demokratickému řádu republiky nebo k její socialistické výstavbě“, neměly nárok na vyplacení náhrad.⁷⁸ Nepřekvapí proto, že tvrdá opatření postihující soukromé podnikání byla koncem roku 1951 přijata i vůči tak ze své podstaty nezávislé činnosti, jakou je advokacie. Advokátem mohl být podle zákona o advokacii z 20. prosince 1951 opět jen ten, kdo byl „oddán lidově demokratickému zřízení“, což přinejmenším teoreticky znemožňovalo napadnout právní akty týkající se znárodnování. Především ale bylo stanoveno, že úkoly advokacie plní jen pracovní kolektivy – advokátní poradny, kterým náležely odměny za úkoly právní pomoci, jejíž sazby stanovoval ministr spravedlnosti svým nařízením.⁷⁹ Advokacie jako soukromé podnikání až na další skončila.

Na přelomu let 1951–1952 se též uskutečnila řada institucionálních a personálních změn v oblasti řízení ekonomiky. Výsledkem této vlny čistek a reorganizací bylo na jedné straně uvěznění dosavadních vedoucích hospodářských činitelů a na druhé straně jejich nahrazení funkcionáři sice s menším odborným rozhledem, ale pevně sdílejících marxisticko-leninská (stalinská) myšlenková dogmata a plně a bez protestů prosazujících na požádání zájmy sovětských vládců, resp. vládců.⁸⁰

Výsledkem těchto změn, které se patrně projevíly už na vydání zákona o advokacii na sklonku

76 Kaplan (1991b, s. 98–101); Půlpán (1993, s. 210–211 a 223–225).

77 *Vládní nařízení č. 203/1950*, Sběrka zákonů republiky Československé., Srv., Veselý, F. X. (1899): *Všeobecný slovník právní*. V. díl, Praha, JUDr. František Xaver Veselý, 1899, s. 963–1090; Hoetzel, J. – Weyr, F. (1948): *Slovník veřejného práva československého* V. díl, Brno, Nakladatelství Rovnost, 1948, s. 906–954.

78 *Zákon č. 58/1951 a zákon č. 64/1951*, Sběrka zákonů republiky Československé.

79 *Zákon č. 114/1951*, Sběrka zákonů republiky Československé.

80 Kaplan (1991b, s. 127–128), Kaplan (1993, s. 334).

roku 1951, byly daňové zákony vytvořené v druhé polovině roku 1952 a přijaté 11. prosince 1952. Zákon o důchodové dani družstev (kromě JZD) a jiných organizací tvrdě postihoval podnikání akciových společností tím, že je zdaňoval mnohonásobně více než jiné druhy podnikání: Z prvních 400 000 Kčs základu daně platily akciové společnosti 75 %, ze zbytku 90 %, zatímco družstva ze základu daně přesahujících 400 000 Kčs 60 % a u podniků dobrovolných a jiných organizací jen 10 %. Zákon o živnostenské dani určoval soukromníkům pevně daňové sazby, které byly stanoveny tak, aby dolehaly více na živnostníky se zaměstnanci, k nimž se ale nepočítali jejich nejbližší rodinní příslušníci. Výše zdanění se též lišila podle druhu soukromé živnosti. Nejvíce zdaněny byly obchodní činnost a autodoprava, méně pohostinství a vůbec nejméně řemesla jako holičství či praní prádla. Samostatně pracující obchodník nebo autodopravec platil daň 12 000 Kčs ročně, hostinský 8 000 Kčs a holič 4 000 Kčs, s jedním zaměstnancem platili stejní podnikatelé už 25 000 Kčs, resp. 16 000 Kčs, resp. 8 000 Kčs, při třech a více zaměstnancích už činily částky u těchto oborů podnikání už 70 000 Kčs, resp. 48 000, resp. 23 000 Kčs.⁸¹ Je jasně patrné, že vedení státu se snažilo potlačit soukromé podnikání v oborech, které měly „kapitalistické“ ódium.

Soukromých živnostenských závodů bylo na konci roku 1950 ještě 249 582 a o dva roky později už jen 91 289, počet pracovníků v nich klesl během té doby z 428 540 na 108 652. V oboru výrobních řemesel působilo na sklonku roku 1950 12 283 závodů a 231 701 pracovníků, na sklonku roku 1952 už bylo těchto závodů jen 47 526 a pracovníků v nich 53 727. Soukromých obchodů, bez prodejen tabáku, bylo koncem roku 1951 v celém Československu 5 442, na konci roku 1952 3 678, přičemž na Slovensku jich bylo pouze 131. Na konci roku 1953 jich bylo celkem 1 279, na Slovensku však už jen 67.⁸²

Měnová reforma 1. června 1953 ohlašovala závažné změny v celém československém hospodářství, které by bez ní ani nemohly proběhnout. V druhé polovině roku 1953 a pak v letech 1954 a 1955 se snížilo tempo růstu těžkého průmyslu, naproti tomu se zvýšil růst spotřebního průmyslu a tudíž vzrostla osobní spotřeba obyvatelstva a následně též jeho životní úroveň.⁸³ V září 1953 vládní prohlášení kritizovalo sektářské chyby a nedostatky v přístupu vůči drobným výrobcům v předchozím období.⁸⁴ Tlak státních orgánů na potlačování soukromého podnikání tehdy poněkud polevil, leč nezmezil úplně. Soukromí podnikatelé už nebyli, vzhledem ke zrušení přidělového systému a zavedení jednotného trhu, znevýhodnění při nákupu zboží, což se projevilo mírným nárůstem počtu soukromých podniků v některých oborech. V souhrnu se ale na postavení soukromého podnikání nic podstatného nezměnilo. Po zahájení druhé pětiletky v roce 1956, ačkoliv její konečná podoba byla schválena až v roce 1958, se opět obnovilo potlačování soukromého podnikání, k němuž se využívaly samozřejmě dosavadních nástroje, které drobně doladily např. vyhláškou o nemocenském a důchodovém pojištění. Soukromí podnikatelé byli jimi oproti zaměstnancům poněkud znevýhodněni.⁸⁵

Na počátku roku 1959 k nim přibyl další: Vládní nařízení z 6. března 1959 umožnilo, aby rozhodnutím místních národních výborů byly převedeny do socialistického vlastnictví různé nemovitosti v soukromém vlastnictví, které užívaly organizace socialistického sektoru, ale patřily soukromníkům, jednalo se např. o restaurace, prodejny, činžovní domy, řemeslnické dílny a jejich vybavení. V § 4 stálo: „...Nájemce (organizace socialistického sektoru – pozn. P.D.) může najatou věc koupit, jestliže ji nezbytně potřebuje k plnění svých úkolů. Předmětem koupě mohou být jen věci mo-

81 *Zákon č. 75/1952*, Sbirka zákonů republiky Československé, zákon č. 79/1952, Sbirka zákonů republiky Československé.

82 *Statistická ročenka 1957*, s. 180–184

83 Průcha, V. a kol. (1974): *Hospodářské dějiny Československa v 19. a 20. století*, Praha, Nakladatelství Svoboda, 1974, s. 310.

84 Deyl (1967, s. 175).

85 *Vládní nařízení č. 56/1956*, Sbirka zákonů republiky Československé, *vyhláška č. 67/1957*; Úřední list Československé republiky, Praha, 1957.

vité v ceně nejvýše 10 000 Kčs a věci nemovitě v ceně nejvýše 50 000 Kčs. „... „Nedojde-li ke koupi, rozhodne na žádost nájemce o přechodu najaté věci do socialistického vlastnictví a o náhradě příslušný orgán“.⁸⁶

Výsledkem bylo téměř naprosté potlačení soukromého podnikání v našem státě. Přestože nadále platil Živnostenský řád z roku 1859, podle něhož mohl každý začít při splnění dosti liberálních podmínek soukromě podnikat, při vědomí daňového zatížení soukromých podnikatelů a zvážení ostatních podmínek, se do něj zřejmě nikdo nepustil. Patrný je naopak setrvalý pokles soukromých podnikatelů, a to i těch nejmenších – drobných živnostenských závodů během padesátých let⁸⁷:

Tab. 1: Počty soukromých výrobních podniků a jejich zaměstnanců 1950–1960

Obory podnikání	1950	1952	1956	1957	1958	1959	1960
Kovozpracující závody	27 440	13 521	9 711	8 859	4 402	1 641	998
Počet zaměstnanců	59 479	15 710	10 366	9 717	4 540	1 673	1 003
Závody zpracovávající stavební hmoty	2 786	904	399	394	234	90	84
Počet zaměstnanců	6 161	1 150	450	462	250	91	88
Dřevozpracující závody	23 248	10 789	4 468	5 831	3 068	1 188	843
	48 315	12 122	6 703	6 087	3 137	1 204	847
Textilní a oděvní závody	30 234	14 341	7 107	6 269	3 760	1 817	1 269
Počet zaměstnanců	58 091	15 919	7 272	6 410	3 797	1 827	1 272
Koždělné gumárenské závody	15 366	6 811	3 772	3 402	2 200	1 126	899
Počet zaměstnanců	21 978	7 256	3 879	3 490	2 236	1 132	902
Papírenské závody	2 543	505	341	320	202	99	74
Počet zaměstnanců	6 043	662	368	349	203	100	74
Potravinářské závody	18 666	655	538	469	276	134	93
Počet zaměstnanců	31 634	908	558	491	285	142	93
Výrobní řemesla celkem	120 283	47 526	28 336	25 644	14 142	6 095	4 260
Počet zaměstnanců	231 701	53 727	29 596	27 006	14 448	6 169	4 279

Zdroj: Statistická ročenka republiky Československé, Praha, Orbis, 1957, s. 180; Statistická ročenka Československé socialistické republiky, Praha, SNTL, 1961, s. 332.

Tab. 2: Počty soukromých podniků stavebních, podniků maloobchodních, podniků pohostinských, podniků služeb a jejich zaměstnanců 1950–1960

86 *Vládní nařízení č. 15/1959*, Sbíрка zákonů republiky Československé.

87 *Statistická ročenka 1957*, s. 180; *Statistická ročenka Československé socialistické republiky*, 1961, Praha, SNTL, s. 332. V počtu obchodů se skrývají prodejny tabáku, kterých v roce 1956 bylo 2 849 a 435 v roce 1960.

Obory podnikání	1950	1952	1956	1957	1958	1959	1960
Stavební výroba	12 859	4 121	3 129	2 852	1 221	404	261
Počet zaměstnanců	27 791	4 799	4 016	3 537	1 272	413	263
Zahradnictví	2 832	1 217	2 058	2 087	1 247	577	354
Počet zaměstnanců	3 309	2 157	2 232	2 307	1 366	619	372
Doprava	11 718	2 418	2 787	2 265	889	285	203
Počet zaměstnanců	17 204	2 802	2 896	2 395	909	292	205
Obchod	56 796	21 436	4 201	3 615	1 705	1 130	577
Počet zaměstnanců	71 990	25 175	4 246	3 660	1 714	1 130	577
Pohostinství	29 463	7 641	2 104	1 585	256	104	63
Počet zaměstnanců	47 480	11 377	2 141	1 616	257	104	63
Služby	15 631	6 930	4 520	4 245	2 540	989	835
Počet zaměstnanců	29 065	8 615	4 707	4 439	2 591	1 008	842
Celkem	129 299	43 763	18 799	16 649	7 858	3 489	2 293
Počet zaměstnanců	196 839	54 925	20 238	17 954	8 109	3 566	2 322

Zdroj: Statistická ročenka republiky Československé, Praha, Orbis, 1957, s. 180; Statistická ročenka Československé socialistické republiky, Praha, SNTL, 1961, s. 332.

Na sklonku padesátých let tedy už bylo soukromých podnikatelů přibližně třicetkrát méně než před deseti lety a československá republika buď přímo vlastnila či ovládala naprostou většinu podniků. Maloobchodní síť převzal v roce 1960 plně pod svou kontrolu stát, a to buď přímo, či prostřednictvím spotřebních družstev, soukromé obchody po roce 1960 už prostě nebyly. Jednotlivě hospodářských pracujících v nezemědělských oborech byly v roce 1965 jen 3 tisíce.⁸⁸

Snahy o zacelení největší mezery po potlačení drobném soukromém podnikání

Nahradit živnostenské podnikání ve službách, drobné výrobě, údržbě a opravách měly tzv. podniky místního hospodářství (komunální podniky), případně výrobní družstva. Zřizovaly je orgány místní, okresní či krajské samosprávy a byly tudíž vlastně ve státním vlastnictví. Po celé totalitní období byla jejich činnost určována centrálně stanoveným direktivním plánem, byť se samozřejmě v průběhu čtyřiceti let lišila podrobnost nařízení shora a vyžadovaná míra jejich dodržování.⁸⁹ Neodstranitelné nedostatky centrálního plánování, z nich vycházející nedostatečné zásobování potřebným materiálem neumožňoval sektoru služeb a drobných řemesel plnit k přiměřené spokojenosti obyvatel požadavky na něj kladené. Bylo tomu tak pravděpodobně i kvůli vysokému stupni socializace těchto oborů, resp. téměř naprostému vymýcení soukromého podnikání v nich a s tím spojené neschopnosti pružně reagovat na potřeby zákazníků. Způsobovala to také nedostatečná akumulace

88 Statistická ročenka Československé socialistické republiky 1966, Praha, SNTL, 1966, s. 399; Statistická ročenka Československé socialistické republiky 1969 Praha, SNTL, 1969, s. 123.

89 Císař, J. (1994): Střední stav v Československu v období administrativně direktivního modelu. In Váňa, D. (vyd.) (1994): Systém centrálně plánovaných ekonomik v zemích střední a jihovýchodní Evropy a příčiny jeho rozpadu, Praha, 1994, s. 120–121.

ce kapitálu, která ztěžovala, ba takřka znemožňovala dobově odpovídající obměnu strojů a zařízení, což pravděpodobně rovněž souviselo se socializací uvedených odvětví.

Komunistické smýšlení vedoucích československých politických představitelů ovšem neumožňovalo využívat stále platného živnostenského řádu a povolit podle něj opětné zakládání soukromých řemeslných dílen apod. Na druhou stranu ekonomická realita, resp. špatné výsledky hospodaření komunálních podniků a v zásadě také výrobních družstev byl pravděpodobně podnětem k častému přepracovávání právních předpisů stanovujících podmínky a meze jejich podnikání. Zákon z 21. července 1948 o komunálních podnicích a vládní nařízení z 18. ledna 1949, kterým se tento zákon prováděl a vyhlášoval se statut komunálních podniků, byly zrušeny zákonem o komunálních podnicích z 20. prosince 1950, resp. vládním nařízením z 10. dubna 1950 vyhlášujícím statut komunálních podniků, které však byly zrušeny zákonem z 22. prosince 1953 o místním průmyslu a komunálním hospodářství, resp. statutem vyhlášeným 18. února 1955, které následně nahrazoval zákon o místním hospodářství z 19. listopadu 1959.⁹⁰ Oblast služeb obyvatelstvu spravovalo ministerstvo místního hospodářství od 14. září 1953, kdy bylo zřízeno až do svého zrušení k 1. dubnu 1958.⁹¹ Nedostačenou úroveň služeb obyvatelstvu se pokusilo ministerstvo částečně vyřešit v roce 1957 vyhlášením soutěže Tábor – Třebíč – Mikuláš (Liptovský), v němž se podle návodu shora měly komunální podniky snažit zlepšit své služby prostřednictvím socialistického soutěžení.⁹² Domnívám se, že o tom, že se pomocí této soutěže podařilo podstatně a trvale zlepšit úroveň služeb obyvatelstvu, je možno s úspěchem pochybovat.

Větší a dalekosáhlejší dopad měla zřejmě směrnice ministerstva místního hospodářství, která byla motivována pravděpodobně stejnou snahou a která umožňovala místním národním výborům zřídit „vlastní provozovny a v nich organizovat provádění drobných oprav a drobných služeb pro obyvatelstvo“. Provozovny se mohly ovšem zřizovat jen tam, kde nebyly podniky místního hospodářství nebo výrobní družstva a směly zaměstnávat jen ženy starší 45 let a muže starší 60 let.⁹³ Znamenalo to, že podle této vyhlášky bylo lze zřizovat místní provozovny především na venkově, protože ve vesnicích jen zřídka byly zřízeny komunální podniky.

Z ustanovení této směrnice jednoznačně vysvítá, že sice ministerstvo touto vyhláškou v souladu s tehdejší politickou linií KSČ neuvolňovalo omezení postihující soukromé podnikání jednotlivců, ale že se zároveň snažilo vytvořit prostor pro „soukromou“ podnikatelskou aktivitu místních orgánů státní moci. Záměr zlepšit takto na venkově úroveň a nabídku poskytovaných služeb, hodnotím kladně, byť se ministerstvo v proplouvání mezi Scyllou politické správnosti a přijatelnosti na straně jedné a Charybdou ekonomické vhodnosti na straně druhé, drželo příliš blízko Scylly. V nově zřizovaných provozovnách místních národních výborů ale našli zaměstnání právě bývalí soukromí podnikatelé v řemeslech a službách. Na celkové úrovni služeb se to zcela jistě projeвило kladně, ačkoliv k nějakému zásadnímu zvratu v této oblasti nedošlo.

Vzhledem k politickým poměrům ale ani dojít nemohlo. Politbyro ÚV KSČ se totiž 16. dubna 1957 na své schůzi zabývalo soukromým živnostenským podnikáním a usneslo se „že rozsah podnikání některých soukromých živností, zejména stavitelských je nadměrný, takže umožňuje vykořisťování pracovníků a získávání bezpracných zisků“. Soukromých podniků stavební výroby ale bylo v roce 1956 4 121 a pracovalo v nich oficiálně 4 016 lidí,⁹⁴ o nějakém obrovském rozsahu jejich čin-

90 *Zákony a nařízení č. 199/1948; č. 10/1949; č. 167/1950; č. 35/1951; č. 105/1953; č. 73/1959*, Sbirka zákonů republiky Československé; vyhláška 22/1955, Úřední list.

91 Po celou tuto dobu stál v jeho čele ministr Dr. Jozef Kyselý.

92 Národní archiv, Úřad předsednictva vlády – běžná spisovna, sig. 41.152, kart 3396, *Stav soutěže Tábor - Třebíč - Mikuláš*; Národní archiv, Ministerstvo místního hospodářství fond 856, kart. č. 850, *Provozní zpravodajství* (věstník MMH).

93 *Směrnice pro organizování drobných oprav a služeb a pro využívání místních surovinových zdrojů ve vlastních provozovnách národních výborů*, Sbirka instrukcí pro výkonné orgány národních výborů, roč. 1957, částka 2, číslo 5, s. 1–4.

nosti nelze tedy ve skutečnosti hovořit... Řešení členové politbyra viděli v přísnější kontrole hospodaření a případně trestním postihu zbývajících živnostníků a zároveň ve „všestranném rozvoji a zvyšování kvality prací organizací místního hospodářství a družstev“. Zároveň politbyro požadovalo postupovat podle platných zákonných předpisů.⁹⁵ Domnívám se, že špatnou úroveň služeb si vedení KSČ uvědomovalo jako důležitý politický problém, ale umožnit obnovu soukromého podnikání v těchto oborech, čímž by se zajisté úroveň služeb zlepšila, považovalo za naprosto nepřijatelné.

Činnost provozoven místních národních výborů se v následujících dvou letech dosti živě rozeběhla a k vylepšení úrovně služeb to určitě napomohlo. Zároveň jejich působení vrhá zajímavé světlo na celkové fungování československé centrálně direktivní ekonomiky. Na provozovny MNV, které směly využívat jen místních zdrojů surovin a místních pracovních sil, se totiž nevztahoval centrálně stanovený plán. Poněvadž její činnost vlastně určovaly tržní principy nabídky a poptávky, působila tudíž provozovna MNV se schopným osazenstvem v direktivně řízené československé ekonomice jako „štika v rybníce“. Provozovny MNV byly snad až příliš úspěšné, a zvěsti o jejich činnosti musely dogmatické komunistické funkcionáře vyplašit, protože dokládaly, že direktivním plánem svázaná výroba není zdaleka tak efektivní, jak se všeobecně tvrdilo, natož schopná pružně reagovat, nemluvě o tom, že jejich zaměstnanci asi velmi dobře „vydělávali“.

Mezi komunistickými funkcionáři se zřejmě šířilo přesvědčení, že drobné provozovny MNV svou činností parazitují na direktivním plánu (státem) řízené výrobě, a navíc též poznaček, že napomáhají obnově tržního podnikání. Obě vyvolalo jejich zásadnější reakci. K „umravňení“ provozoven MNV a přežívajících živnostníků zajisté posloužilo vládní nařízení z 12. srpna 1959 o občanské kontrole obchodu a provozoven.⁹⁶ V listopadu 1959 pak byl přijat zákon o místním hospodářství, který jednoznačně stanovil, že „drobná provozovna národního výboru provádí svou činnost především pro obyvatelstvo obce, kde je zřízena“. Zároveň se obdobně jako ve vyhlášce z roku 1957 stanovovalo, že „mzdové náklady provozovny mají být zpravidla kryty příjmy od obyvatelstva“.⁹⁷ Jednoznačně je možno potvrdit, že výše uvedené mínění funkcionářů KSČ mělo reálný podklad. Poznatky o činnosti provozoven místních národních výborů obsahovala zpráva předložená československé vládě na počátku listopadu 1959. Dokládala, že bývalí živnostníci zaměstnaní v provozovnách místních národních výborů nedodržovali platné cenové a platové vyhlášky a ceny za svou práci a za výrobky stanovovali podle svých starých zvyklostí, přičemž do nich často promítali i velký rozdíl mezi poptávkou a nabídkou. Zároveň zpráva potvrzovala, že provozovny místních národních výborů byly schopny poměrně pružně reagovat na poptávku a vyjít vstříc svým zákazníkům, takže si je na mnohé práce najímaly národní podniky. Na Plzeňsku stavěla jedna z provozoven MNV elektrické vedení a pomáhala tak národnímu podniku splnit úkol uložený plánem, protože ten by to jen se svými kapacitami včas nezvládl.⁹⁸ Ředitelství dotyčného národního podniku zajisté našlo způsob, jak se pracovníkům provozovny MNV odvděčit. Domnívám se, že zpráva vlastně shrnovala obecněji známé skutečnosti. Zároveň ji považuji také za důležitý pramen potvrzující schopnost tržního podnikání samovolně se obnovovat.

Soukromé podnikání v socialistickém Československu

94 *Statistická ročenka* 1957, s. 180.

95 Národní archiv, KSČ – ÚV 1945–1989, fond 02/2 (politbyro 1954–1962), sv. 136, arch. j. 177, *Usnesení 177. schůze politického byra ÚV KSČ 16. dubna 1957, Stav a opatření týkající se živnostenského sektoru.*

96 *Vládní nařízení č. 59/1959*, Sběrka zákonů republiky Československé, Praha, 1959.

97 *Zákon č. 73/1959*, Sběrka zákonů republiky Československé, Praha, 1959.

98 Národní archiv, Úřad předsednictva vlády – běžná spisovna, kart 3396, sig. 41.152, *Zpráva dr. Groušla z 4. listopadu 1959.*

Dne 11. července 1960 byla přijata nová ústava, Československo se podle ní stalo socialistickým státem, v němž se soukromé podnikání v zásadě jen „připouštělo“. Ústavní článek 9 totiž zněl: „V mezích socialistické hospodářské soustavy je přípustné drobné soukromé hospodářství založené na osobní práci a vylučující vykořisťování cizí pracovní síly“.⁹⁹ Hospodářský zákoník vydaný 4. června 1964 z tohoto ustanovení nutně vycházel, stejně jako Zákoník práce z 16. června 1965, který i proto rušil doposavad platný Živnostenský řád z roku 1959. Soukromě podle podnikat podle Živnostenského řádu už tedy po 1. lednu 1966 nebylo možné.¹⁰⁰

Ekonomické zákonitosti však působily dále, navzdory rigidně komunistickému nazírání tehdejšího vedení strany a státu, které odmítalo soukromé podnikání a soukromou podnikatelskou iniciativu. Téměř naprosté vymizení soukromého podnikání se trvale projevovalo především v nedostatečně nabídké řemeslných a opravárenských služeb a též v jejich obecně nízké kvalitě.

Na sklonku prvé poloviny šedesátých let se však i na vyšších úrovních vládnoucí strany začali se svými názory prosazovat ekonomičtí pragmatici, resp. reformátoři, kteří i tuto skutečnost pocítovali z mnoha důvodů jako velmi závadnou.¹⁰¹ Jedním z výsledků jejich úsilí o ekonomické reformy bylo usnesení předsednictva vlády z 13. ledna 1965 o tom, že se předloží předsednictvu ústředního výboru KSČ k projednání zásady o uzavírání dohod o poskytování některých služeb a oprav občany na základě povolení národního výboru.¹⁰²

Předsednictvo ústředního výboru KSČ o tomto materiálu jednalo 9. února 1965, materiál předkládal ministr spravedlnosti Alois Neuman.¹⁰³ Debata o těchto podkladech byla zřejmě dosti živá a obsažná, neboť předložené usnesení, se muselo zásadně přepracovat podle připomínek předsednictva ÚV KSČ. Klíčová část usnesení o zásadách pro poskytování některých služeb občany zněla: „Zejména bude odlišeno a) uzavírání dohod s občany za účelem rozšíření údržbových bytových služeb od b) uzavírání dohod se zaměstnanci na úseku obchodu, spotřebních družstev apod., kde je nutné zásadně použít procentního (provizního) systému při minimálním základním platu, který bude vyjadřovat, že při dohodě jde o určitou formu pracovních vztahů a ne o obnovu drobného soukromého podnikání“.¹⁰⁴

V souladu s požadavky komunistického vedení našeho státu byly vydány 3. března 1965 vládou „Zásady pro poskytování některých služeb a oprav občany na základě povolení národního výboru“.¹⁰⁵ Povolení pro poskytování služeb bylo možno udělit pro práce krejčovské, obuvnické, zámečnické, truhlářské, klempířské, zednické a pokrývačské, malování bytů apod. V případě osobních služeb šlo zejména o holičství a kaděnictví, praní, žehlení, mandlování a opravy prádla, obstarávání úklidu a hlídací službu. Uvedený rozsah činnosti byl na dosavadní československé poměry dosti liberální. Na první pohled ale bylo výraznou omezující podmínkou, že povolení mohlo být uděleno jen ženám v domácnosti, důchodcům, osobám se změněnou pracovní schopností a pracovníkům, kteří chtěli služby poskytovat vedle svého hlavního zaměstnání. Právě možnost poskytovat služby vedle svého

99 *Ústava Československé socialistické republiky*, č. 100/1960, Sbirka zákonů Československé socialistické republiky, Praha, 1960.

100 *Hospodářský zákoník č. 109/1964*, Sbirka zákonů Československé socialistické republiky, Praha, 1964; *Zákoník práce č. 65/1965*, Sbirka zákonů Československé socialistické republiky, Praha, 1965.

101 K problematice hospodářských reforem v Československu viz Šulc, Z. (1998): *Stručné dějiny ekonomických reforem v Československu (České republice) 1945–1995*, 1998, Brno, Doplněk, s. 30–48; Kaplan, K. (2000): *Kořeny Československé reformy 1968 (I)*, 2000, Brno, Doplněk, s. 234–260.

102 Národní archiv, KSČ – ÚV 1945–1989, fond 02/1 (předsednictvo ÚV KSČ 1962–1965), sv. 94, arch. j. 98 *Podklady k jednání předsednictva ÚV KSČ dne 9. února 1965, předložené s. A. Neumanem 3. února 1965*.

103 Alois Neuman zastával tehdy post ministra spravedlnosti, ve vládě byl od února 1948 za „stafažovou“ Československou stranu socialistickou, k jejímž členům a voličům dříve mnoho živnostníků patřilo, což je možno hodnotit jako dějinnou ironii.

105 Národní archiv, KSČ – ÚV 1945–1989, 02/1 (předsednictvo ÚV KSČ 1962–1965), sv. 94, arch. j. 98 *Usnesení 98. schůze předsednictva ÚV KSČ ze dne 9. února 1965 (schválené)*.

zaměstnání mohla mít v menších městech a na vesnicích velmi výrazné dopady pro zlepšení úrovně služeb. Vzhledem k místním podmínkám se dá hovořit o značné, byť na první pohled skryté liberalizaci soukromého podnikání.

Nedůvěra obyvatelstva po předchozích zkušenostech s potlačováním soukromého podnikání byla ale dosti značná. Důvodová zpráva odůvodňující záměr vydat uvedené zásady, to viděla správně a velmi přesně: „Občané se obávají, zda odměny, kterých dosáhnou jim budou zachovány, i když budou vykazovat vzrůstající tendenci. Vedle toho přistupuje i zde obava, aby občané ...nebyli posuzováni jako živnostníci a podobní soukromí podnikatelé ...[a] aby děti v důsledku této [jejich] činnosti neměly uzavřený nebo ztížený vstup na vyšší nebo vysoké školy. Rovněž někteří pracovníci národních výborů se obávají, zda ...nebudou negativně hodnoceni pro podporování soukromokapitalistických živlů“.¹⁰⁶

S postupnými změnami celospolečenského klimatu v druhé polovině šedesátých let se ovšem podnikatelské činnosti podle zásad z března 1965 začínalo věnovat čím dál více lidí, což se pravděpodobně odráželo v pozvolném zvyšování životní úrovně obyvatelstva. Podnikání na základě povolení národního výboru se stalo především ve venkovských oblastech jevem nikoli výjimečný.¹⁰⁷

Tab. 3. Struktura povolení vydaných národními výbory občanům k poskytování služeb v letech 1966–1970¹⁰⁸

Druhy provozů	1966	1967	1968	1969	1970
Zahradnictví	/	173	220	287	333
Výroba a práce průmyslové povahy	/	7 642	9 355	10 274	11 178
Stavebnictví	/	9 704	9 696	9 397	9 428
Služby	/	3 334	1 973	2 228	2 099
Obchod (vč. prodejen tabáku a novin)	/	112	88	126	86
Ostatní	/	152	1 465	1 476	1 372
Celkem	12 286	21 117	22 797	23 788	24 496

Zdroj: Statistická ročenka ČSSR 1967, s. 379; 1968, s. 395; 1969, s. 382, 1970, s. 382, 1971, s. 396.

Domnívám se, že to podnítilo také víru v proměnu režimu směrem k lepšímu, která byla tak charakteristická pro druhou polovinu šedesátých let a vyvrcholila za Pražského jara v roce 1968.

Závěr

106 Národní archiv, KSČ – ÚV 1945–1989, fond 02/1 (předsednictvo ÚV KSČ 1962–1965), *Zpráva o právních vztazích vznikajících při nových způsobech poskytování služeb*.

107 Srv. např. Erben, V. (1971): *Pastvina zmizelých*, Praha, Mladá fronta, 1971, s. 12, s. 78, 119.

108 *Statistická ročenka ČSSR 1967*, Praha, SNTL, 1967, s. 379; *Statistická ročenka ČSSR 1968*, Praha, SNTL, 1968, s. 395; *Statistická ročenka ČSSR 1969*, Praha, SNTL, 1969, s. 382; *Statistická ročenka ČSSR 1970*, Praha, SNTL, 1970, s. 382; *Statistická ročenka ČSSR 1971*, Praha, SNTL, 1971, s. 396.

Soukromé podnikání bylo v Československu značně omezeno již krátce po skončení druhé světové války. Avšak teprve nastolení totalitní moci KSČ v únoru 1948 vytvořilo předpoklady pro jeho téměř naprosté potlačení. Československo se ze státu, v jehož hospodářství soukromé podniky ve výrobě a ve službách vytvářely podstatnou část celkové produkce hospodářství, změnilo během jednoho desetiletí ve stát, kde soukromé podnikání bylo téměř vymýceno. Vedené svými ideovými představami začalo komunistické vedení státu tvrdě potlačovat soukromé podnikání nedlouho po uchopení moci, přičemž se mu jevilo, že tehdejší stav československého hospodářství potvrzuje správnost jeho názorů. Podněty příšle takřka vzápětí ze zahraničí, dále utvrdily vedení KSČ, přes jisté váhání v jejích řadách, v přesvědčení, že jedině další potlačování soukromého podnikání umožní KSČ plně řídit československou ekonomiku a stát se následně natrvalo politicky vládnoucí silou. Přestože se v ní zanedlouho objevily názory, že potlačování soukromého podnikání je příliš rychlé ba, že zničení vsutku všeho soukromého podnikání není zcela vhodné, po zásahu ze zahraničí v roce 1951 se negativní postoje KSČ vůči soukromému podnikání dále posílily. Potlačování soukromého podnikání se mohlo uskutečňovat proto, že komunistická strana si podřídila po únoru 1948 v Československu zákonodárnou a soudní moc a plně ovládla moc výkonnou. Jasně se ukázalo, že i při zachování platnosti právních norem, které soukromé podnikání umožňovaly, stačila jen dostatečně silná politická vůle a pomocí jiných právních norem mohlo být soukromé podnikání omezováno a posléze dokonce takřka znemožněno. Bylo toho dosaženo prostřednictvím zákonů vyhlášek a nařízení, které soukromé podnikání v zásadě nezakazovaly, ale „jen“ ztěžovaly. Výkonné orgány státní moci a samosprávy, které komunisté téměř plně ovládali, totiž byly s to neexistence právních a zákonných zábran plně využít k potlačení soukromého podnikání. Nebylo proti tomu v zásadě obrany, protože státní správa i soudy následovaly politickou linii vedení vládnoucí strany KSČ. Vzhledem k tomu bylo pro omezenou obnovu soukromého podnikání nutné, aby se změnily názory a personální složení až na nejvyšších místech hospodářské a politické moci Československa. Zastávám názor, že jen tyto změny, mohly odstranit obavy soukromých podnikatelů z toho, že za svou činnost nebudou odměněni, ale spíše potrestáni a že plody jejich práce jim budou navíc odňaty. K plné obnově soukromého podnikání, pak byla nutná naprostá změna režimu. Vedoucí představitelé komunistické strany totiž nebyli s to uznat, že se v případě potlačování soukromého podnikání, a to i toho nejdrobnějšího zmýlili. Znamenalo by to totiž, že se zmýlili v tom, co vydávali za hlavní výdobytek socialismu, ale ve skutečnosti se jednalo o jeden z hlavních pilířů ekonomické a tudíž i politické moci totalitní KSČ, což si pravděpodobně alespoň částečně uvědomovali.

Nevydané prameny:

1. Národní archiv, KSČ – ÚV 1945–1989, fond 100/02 (předsednictvo 1945–1954), sv. 8, arch. j. 155, *Zápis č. 2 ze schůze širšího předsednictva ÚV KSČ 7. ledna 1949.*
2. Národní archiv, KSČ – ÚV 1945–1989, fond 100/02 (předsednictvo 1945–1954), sv. 8, arch. j. 155, *hlášení z okresů a krajů na počátku ledna 1949.*
3. Národní archiv, KSČ – ÚV 1945–1989, fond 100/17 (Hospodářská rada), sv. 13, arch. j. 152. *Ministerstvo průmyslu (Gustav Kliment) Presidiu hospodářské rady 7. března 1950.*
4. Národní archiv, – KSČ – ÚV 1945–1989, fond 100/17 (Hospodářská rada) sv. 13, arch. j. 152, *Delimitační zásady pro převod soukromých podniků do vyšších forem podnikání podle průmyslových odvětví a řemeslných oborů, pravděpodobně 13. května 1950.*
5. Národní archiv, Úřad předsednictva vlády – běžná spisovna, sig. 41.152, kart 3396, *Stav*

soutěže Tábor – Třebíč – Mikuláš.

6. Národní archiv, Ministerstvo místního hospodářství, fond 856, kart. č. 850, *Provozní zpravodajství* (věstník MMH).
7. Národní archiv, KSČ – ÚV 1945–1989, fond 02/2 (politbyro 1954–1962), sv. 136, arch. j. 177, *Usnesení 177. schůze politického byra ÚV KSČ 16. dubna 1957, Stav a opatření týkající se živnostenského sektoru.*
8. Národní archiv, Úřad předsednictva vlády – běžná spisovna, fond, kart 3396, sig. 41.152, *Zpráva dr. Groušla z 4. listopadu 1959.*
9. Národní archiv, KSČ – ÚV 1945–1989, fond 02/1 (předsednictvo ÚV KSČ 1962–1965), sv. 94, arch. j. 98, *Podklady k jednání předsednictva ÚV KSČ ze dne 9. února 1965, předložené s. A. Neumanem 3. února 1965.*
10. Národní archiv, KSČ – ÚV 1945–1989, fond 02/1 (předsednictvo ÚV KSČ 1962–1965), sv. 94, arch. j. 98, *Usnesení 98. schůze předsednictva ÚV KSČ ze dne 9. února 1965 (schválené).*
11. Národní archiv, KSČ – ÚV 1945–1989, fond 02/1 (předsednictvo ÚV KSČ 1962–1965), *Zpráva o právních vztazích vznikajících při nových způsobech poskytování služeb.*

Vydané prameny a dobová periodika:

1. *Hospodář*, 20. června 1946, s. 5.
2. *Program prvé domácí vlády republiky* (1945): Praha, ministerstvo informací, 1945.
3. *Rudé právo*, 6. ledna 1949, I. vydání, s. 4, 4. března 1948, všechna vydání, s. 3, 16. března 1948, III. a IV. vydání, s. 1, 19. března 1948, VI. vydání, s. 5, 22. dubna 1948, II. vydání, s. 5.
4. *Sbierka nariadení Slovenskej národnej rady 1944–1945*, Bratislava, 1945, s. 67–70.
5. *Sbírka instrukcí pro výkonné orgány národních výborů, roč. 1957, částka 2, číslo 5, s. 1–4.*
6. *Sbírka zákonů a nařízení republiky Československé, Praha, 1945, 1947, passim.*
7. *Sbírka zákonů republiky Československé, Praha, 1948, 1949, 1950, 1952, 1956, 1959, passim.*
8. *Sbírka zákonů Československé socialistické republiky, Praha, 1960, 1964, 1965, passim.*
9. *Statistická ročenka republiky Československé*, (1948) Praha, Státní úřad statistický, 1948, passim.
10. *Statistické informace*, (1948), řada XXII, č. 2., č. 13, č. 17, č. 19, č. 21, č. 22, č. 25, č. 27 Praha, Státní úřad statistický, 1948, passim.
11. *Stavební noviny*, 2. října 1946, s. 106, 18. června 1947, s. 169.
12. *Úřední list republiky Československé, Praha, Ministerstvo vnitra v Praze, 1948, 1949, 1956, 1957, passim.*

Literatura

1. BEINHAUEROVÁ, A. – SOMMER, K. (1993): *Mocenské pozice ve znárodněném*

- průmyslu (1945–1948)*. In Jech, K., *Stránkami soudobých dějin, Sborník k 65 narozeninám Karla Kaplana*. Praha, Ústav pro soudobé dějiny AV ČR, 1993, s. 61–75.
2. CÍSAŘ, J. (1994): *Střední stav v Československu v období administrativně direktivního modelu*. In Váňa, D. (vyd.) (1994): *Systém centrálně plánovaných ekonomik v zemích střední a jihovýchodní Evropy a příčiny jeho rozpadu*. Praha 1994, s. 117–129.
 3. *Česká Kamenice*. (kolektiv autorů) (2002): Česká Lípa, studio REMA 93, 2002
 4. DEYL, Z. (1967a): *Vývoj řemeslné výroby 1945–1948*. In: *Některé problémy hospodářského vývoje Československa v letech 1945–1948*. (kolektiv autorů), Praha, SPN, 1967, s. 87–109.
 5. DEYL, Z. (1967b): *Poúnorové změny v řemeslech a socializace drobné výroby v letech I. pětiletky*. s. 146, In Deyl, Z., Kalinová, L., Reiman, M., Svítal, Z., Václavů, A., *K politickým a sociálně ekonomickým přeměnám v ČSR v letech 1948–1953*. Praha, VŠP ÚV KSČ, 1967, s. 145–175.
 6. DEYL, Z. (1993): *Likvidace drobného soukromého podnikání v Československu*. In Kalinová, L.: *K proměnám sociální struktury v Československu 1918–1968*. Praha, Ústav sociálně politických věd při fakultě sociálních věd Univerzity Karlovy v Praze, 1993, s. 162–175.
 7. DURMAN, K. (2004): *Popely ještě žhavé I.* Praha, Karolinum, 2004.
 8. HOETZEL, J. – WEYR, F. (1948): *Slovník veřejného práva československého V. díl*. Brno, Nakladatelství Rovnost, 1948.
 9. *Hospodářský a společenský vývoj Československa*. Praha, Státní úřad statistický, 1968.
 10. JIRÁSEK, Z. (1993): *K likvidaci soukromého podnikání v Československu*. In Jech, K., *Stránkami soudobých dějin. Sborník k 65 narozeninám Karla Kaplana*. Praha, Ústav pro soudobé dějiny AV ČR, 1993, s. 142–148.
 11. KALINOVÁ, L. (1996): *Sociální situace a sociální politika v Československu v letech 1945–1948*. In *Acta Oeconomica Pragensia*, 1996, roč. 4, č. 3, s. 79–103.
 12. KAPLAN, K. (1991a): *Československo v letech 1945–1948*. Praha, SPN, 1991.
 13. KAPLAN, K. (1991b): *Československo 1948–1953*. Praha, SPN, 1991.
 14. KAPLAN, K. (2000): *Kořeny Československé reformy 1968 (I)*. 2000, Brno, Doplněk, s. 234–260.
 15. KAPLAN, K. (1993b): *Nekrvavá revoluce*. Praha, Mladá fronta, 1993.
 16. KAPLAN, K. (1993a): *Vývoj sociální struktury Československa v letech 1945–1948*. In Kalinová, L. (ed), *K proměnám sociální struktury v Československu 1918–1968*. Praha, 1993, s. 80–99.
 17. KAPLAN, K. (1968): Praha, Práce, 1968.
 18. KOPEČEK, M. (2001): *Likvidace soukromých živnostníků v Československu 1948*

- 1950. In Kárník, Z. – Měchýř, J., *K novověkým sociálním dějinám českých zemí IV*. Praha, Karolinum, 2001.
19. LHOTA, V. (1987): *Znárodnění v Československu 1945–1948*. Praha, Svoboda, 1987.
20. PLÍVA, S., (1991): *Soubor znárodnovacích předpisů vydaných v letech 1945– 1951*. Ostrava, Montanex, 1991.
21. PRŮCHA, V. a kol. (1974): *Hospodářské dějiny Československa v 19. a 20. století*. Praha, Nakladatelství Svoboda, 1974.
22. PŮLPÁN, K. (1993): *Nástin českých a československých hospodářských dějin*. Praha, Karolinum, 1993.
23. ROZSYPAL, K. (1998): *Vývoj plánovitého řízení v netržních podmínkách (první část: úvod a období 1945–1952)*. In. *Acta Oeconomica Pragensia*, 1998, roč. 6, č. 5, s.201–233.
24. ŠAROCH, S. (1996): *Názory na hospodářskou politiku v Československé straně sociálně demokratické v letech 1945–1948*. *Acta Oeconomica Pragensia*, 1996, roč.4, č. 3, s. 37–66.
25. ŠULC, Z. (1998): *Stručné dějiny ekonomických reforem v Československu (České republice) 1945–1995*. Brno, Doplněk, 1998.
26. VESELÝ, F., X. (1899): *Všeobecný slovník právní*. V. díl. Praha, JUDr. František Xaver Veselý, 1899.
27. VONDRÁČEK, V. (1977): *Lékař dále vzpomíná*. Praha, Avicenum, 1977.
28. VYKOUKAL, J. – TEJCHMAN, M. – LITERA, B. (2000): *Východ. Vznik krize a rozpad sovětského bloku*. Praha, Libri, 2000.

Vliv právního prostředí na soukromé podnikání v Československu v 50. a 60. letech 20. století

Pavel Dufek

Abstrakt

Příspěvek je věnován potlačování soukromého podnikání v Československu v 50. a 60. letech 20. století. Československo prošlo ze zemí patřících po druhé světové válce do sovětskému bloku ve vztahu k soukromému podnikání největší proměnou: Během několika málo let po začlenění do něj legální soukromé podnikání v ČSR téměř zcela vymizelo. Soukromé podnikání bylo potlačováno nejprve přímo – v podstatě zakazováním, posléze nepřímo – pomocí zákonů silně je znevýhodňujícím v porovnání se státním podnikáním či státem přímo řízeným podnikáním. Jakékoliv pozdější snahy o znovuoživení soukromého podnikání byly následně vinou přetrvávajících názorů vedení komunistické strany a státu obtížně prosazovány. Jeho částečná obnova se prosazovala proto jen poněkud pokoutně a především za velmi omezujících podmínek.

Klíčová slova: potlačování soukromého podnikání, částečné oživení soukromého podnikání, dějiny Československa 1950–1965.

The Impact of the Legal Milieu on the Private Enterprise in Czechoslovakia in the 1950s and the 1960s

Abstract

This article deals with the repression against private enterprise in Czechoslovakia in the 1950s and 1960s. Czechoslovakia experienced the biggest changes in relation to the private enterprise out of all countries belonging to the Soviet block. During a few years after the incorporation to this block, the legal enterprising in Czechoslovakia had almost disappeared. Private enterprise was firstly restrained by prohibition, and consecutively by the laws that, in comparison to enterprise directed by the state, entailed a big handicap to private business. Later attempts to revive private enterprise were implemented with big difficulties, owing to enduring opinions of the establishment of the Communist Party and the state. Its partial revitalisation had been thus implemented only underhandedly and under extremely restrained conditions.

Key words: repression of private enterprise, partial revitalisation of private enterprise, History of Czechoslovakia 1950–1965

JEL classification: N 44, N 74, N 84